

ИОРДАН МИЛЕВ

НАД —
ПИСИ
ВЪРХУ КАМЪК
ШИШАРКА
ОТ ИТАЛИАНСКИ
КЕДЪР▪

ВРЕМЕ Е ЗА РУС
ДА ТРЪГНА АЗ▪
ШАГАНЕ... ШАГАНЕ▪
ХУБАВИЦИ НЕ СРЕЦНАХ
ТАКИВА▪

ОТ
МАЛ —
КАТА

ДО

ГОЛЯМАТА
ПЛАНИНА

ПРОФИЗДАТ

ЙОРДАН МИЛЕВ
ОТ МАЛКАТА ДО ГОЛЯМАТА
ПЛАНИНА

chitanka.info

НАДПИСИ ВЪРХУ КАМЪК

КАМЕННАТА КАМБАНА

Древни са пътищата на тази земя. Нито вятърът може да ги пребори, нито слънцето — да ги огрее.

Попитали камилата — кога ѝ е най-трудно: при изкачване или при спускане? „На мен и през равнината не ми е лесно!“ — отговорила тя.

Само човекът не се спира пред нищо.

От Баку — на юг! Шосето лъкатуши през соления Апшеронски залив, нефтените кули причудливо стърчат край запустелите плажове. Септември е, тревата е изсъхнала, югоизточните хълмове на Големия кавказки хребет мълчат в прашната мараня. Заводът за сажди край Карадаг „пуши та се къса“, но никой не се оплаква от неговия дим. Та какво ще правят хората без мастило!

Преди години минах край тези места. Връщах се от Кировабад, където духът на великия Низами беше завладял сърцето ми. Легенди за красавици, развалините на Гянджа, мавзолеят на поета — всичко изпълваше душата ми, заедно с отблясъка от бисерните води на Синьото езеро.

Когато приближихме железопътната станция Сангачали, на табелката с името на селището видяхме, че нечия ръка беше написала с тебешир: „Ако хората млъкнат“. Следваха няколко точки, и колкото и да гадаех, нищо не можех да си обясня. Попитах Сиявуш: „Какво е това?“. Той се пошегува: „Навярно някой обреден знак. Наблизо е Гобустан...“ Разбрах, че в превод тази дума означава: Страна на овразите.

Много скални чудеса ме очакваха и тогава, но аз бързах — Гобустан остана зад нас, изгуби се и табелката с тебеширения надпис. Трябваше да минат три години. Трябваше да отида в Сахара и да видя в Тасили онова, което хората векове бяха рисували по скалите, за да си спомня отново за Гобустан, и още при първата възможност да кажа на моя бакински приятел: напред към Страната на овразите!

Пътят вървеше по моста на река Джейранкечмез. Колкото и да гледах наоколо — нямаше джейрани, степни сърни. Само

наименованието им бе останало в името на реката, за да напомня, че някога по склоновете на ниските заоблени Беюкдаш, Чичикдаш и Джингирдаг, които сивееха отдясно, по посока на Шемаха, е имало големи стада от джейрани и диви магарета — любимия дивеч на шах Бахрам. Той дотолкова се увлякъл в това важно държавно дело, че след смъртта му народът го кръстил Бахрам Дивото магаре, с което име и до днес е известен в историята.

Вървах в музей на открито. Картините не бяха закачени по скалите, а направо вдълбани в тях. Тяхната възраст се определя от учените на десет хиляди години и това ме кара да немея пред възображението на безименни творци от средно — каменната ера, пред уменията на незнайни войни от римските легиони. Те намерили време между боеве и походи да вземат кремък в ръката си и по гладките скали да оставят единствения спомен за себе си. Един от надписите гласи, че това е станало „при император Димициан, цезар Август Германски, Луции Максим Центурион XII легион на Мълниеносния“, някъде през първия век от нашата ера. Мълниеносния е изчезнал с мълнията на времето, арабското писмо е дошло по-късно, за да ни разкаже, че през тринадесетия — четиринадесетия век по този край е имало и шахове, а някакъв незнаен пътник е правил сметките си на иврит, като в подножието на скалата, вместо сборът на числата, е написал: Смъртта е такъв кон, на който всички трябва да седнат!

Слънцето се скри, стръмен овраг ме поведе към сенчест навес от скали, който е приютявал в Беюкдаш не едно поколение. Тук са намирали естествен подслон много родове и племена, пред очите им от близката отвесна скала са падали подгонените в околността животни — диви кози, сърни, глигани, елени, коне, бикове. Местността е такава, че рано или късно пътят свършва, пресечен от внезапен овраг. Опитните ловци така са подгонвали дивеча, че той почти веднага е попадал в природния капан на трите планини, и пред очите на събраното множество, вихрено е завършвал своя път. От лумналите огньовете след това, от пирове на победата сега има само остатъци от бели кости, следи от дим по варовитото платно на скалите и още нещо — рисунките, онова, което е идвало след боя и пира, тогава, когато човек е изпитвал нужда не само да яде и пие, а и да се увековечи — извечната потребност на изкуството. Той е вземал някой от

разхвърляните наблизо камъни и е излагал мислите и чувствата си с линии, хармонични и трайни, устояли на вятъра и времето.

Този подскален дом се нарича Ана-зага. Сега го превеждат като пещера-майка, дом за векове и народи. Археолозите разкрили три културни слоя от неговия пясъчно — каменен под, предметите на бита били отнесени в музеите, а по скалите останали рисунките, издълбаните легени за дъждовна вода и онези малки чаши изгладени от дъжда, които са служели за съхранение на пролятата жертвена кръв. Обикновено тя е била от животни, считани за божествени, а при тоя случай — от бикове. Това потвърждаваше и рисунката наблизо: три жени, с причудливо обърнати глави, с разширени бедра и кореми стояха край изображението на два бика, единият от тях още без рога, които явно скоро щяха да бъдат принесени в жертва на тогавашния бог или пророк — за това историците още не са си казали думата. С чертичките под животните навярно е записана някаква молитва, която прочетох така: Не отива ли бикът на оран — ще го заколят за месо. Поне такава е преданието.

Седем рисунки, наподобяващи седем жени без ръце, очи и нозе, бяха изобразени като тръгнали на път за кладенеца. Кобилиците върху раменете им стояха без медни и златни съдове, и нищо друго не можеше да се различи, освен това, че художникът ги е направил уширени в гърдите и бедрата. Не беше трудно да се досетя, че това бяха жени „раждащи и кърмещи“, а такива в ония далечни времена са били на голяма почит в рода. Изображението им е било култов знак и е символизирило плодородието и мисълта, че детето расте не от ядене, а от радостта, дадена му от майката. По строгия ритъм на техните фигури можеше да се извади още едно заключение: доброто възпитание е най-хубавото наследство.

Гобустан е музей, създаден от природата и човека — и затова е безсмъртен. За стени му служат скалите на трите планини и камъните на хълма Язили, близо до железопътната станция Сангачали, а негов купол е синият навес на небето. Стойността на картините му расте с броя на изминалите векове. И колкото повече време изтича в пресъхващото корито на Джейранкечмез, толкова по-ярко се очертават контурите на творческия човешки дух, осъществен от камък върху камък. Удивителното тук е, че онова, което човекът не е имал време да довърши или оцвети с багрите на своята душа, сега се доизпипва от

невидимата ръка на времето. Като с длето и чук остриите бакински ветрове дълбаят по варовитите скали и разказват страница по страница историята на вековете.

Привлече ме мълчаливият образ на мъж, загледан в две биещи се кози. Стъпили на задните си копита, те бяха допрели рога в рога и се готвеха за нов удар. А мъжът стоеше встрани и сякаш си мислеше: сами не знаят на кой козел да вярват. Наблизо техни посестрими спокойно пасяха трева с чувство на осъзнато достойнство, водени от мисълта на незнаен персиец, издълбал на фарси: „Който иска да бъде уважаван — много не говори, който иска да бъде здрав — много не яде“.

Наред с изобразените животни, населяващи полята и гористите хълмове край жилищата, безименните творци са оставили и великолепни картини на ловуване. На една от тях ловците — конници с ласа и копия, с кучета и скорпиони преследваха подплашен елен, чийто разперени рога се белеят върху скалата като телевизионна антена. Дори едно от копията, подобно на трирога вила, е вече хвърлено от ловеца и само сантиметри го делят от главата на елена-лопатар.

Четката от камък се е движела свободно, ритъмът на фреските е удължен, дори хармоничен, светлинните полета се редуват с полусенки, чувствува се радостта от силата на човека и умението му да властвува над всичко живо около себе си. И колкото ловните сцени са по-жизнерадостни, толкова картините на незнайни битки разказват за хаоса, породен от мъката и кръвта, от истината, че щом си пушал стрелата, няма защо да криеш лъка. Някаква майка, очакваща дете, стоеше над такава сцена, в разперените ѝ ръце се четеше ужаса от това, което беше пред нея: разкъсани ръце и нозе, извадени очи, безформени тела и всичко, родено от първобитното чувство да се властвува над някого. Битката навярно е минала и заминала, а художникът я е възпроизвел на каменното платно, и то съвсем наблизо, където мъже и жени, хванати за ръцете, в две редици изпълняваха гръшния „обеден“ танц „Ялли“.

Бях вече видял танц на девойки. Жените, които сякаш отиваха с кобилица за вода, приличаха на седемте красавици от поемата на Низами. Лодки и весла, подобни на слънца, ме караха да си мисля, че този прикаспийски бряг не е бил непознат за Синдбад Моряка — знаменития герой от приказките на Шехерезада. Обезглавените

животни ми напомняха за жертвоприношения в чест на богове и властници. Но този „обеден“ танц беше нещо ново за мен. И аз търсех в неговото смислово съдържание — „ял“ — „храна“ — вековната каменна радост на тези хора, хванати за ръце от чувството, че трябва колективно да се добива храната, и поравно да се раздели. Древната мелодия е изчезнала с каспийския вятър от онези векове, а обредният ритъм е вкаменен и е един от най-ярките картини на Гобустан. Хората са се тренирали, преди да отидат на лов, след това са празнували над плякката си и, докато огнищата са димели край скалите, е можело да се изиграе танцът на силата за утрешния живот. Този жизнерадостен ритъм сякаш продължава в колективната жътва, където каменните ръкойки на пшеницата се веят като конски опашки. Жената-жътварка прилича повече на птица, готова за полет, а както се знае — на птиците крилата не им тежат.

Беюкдаш остана зад мен. Минах на североизток, към подножието на планината Джингирдаг. Виждаше се вече и хълмът Язили, но други камъни, разхвърляни между изсъхналата трева, привличаха погледа ми. Ала от тях ми трябваше само един: „гавал чалан даш“ — „каменната камбана“. Бях взел в ръката си малък камък, готов да чуя „ехото на вековете“, както ме съветваха още в Баку. „Как? — казваха ми тогава. — Може нищо да не ти е направило впечатление в Гобустан — няма да се разсърдим както се казва, друг път ще го видиш, но да отидеш там и да не чуеш каменната камбана, все едно че нищо не си видял!“

Когато вече стоях пред нея, можех да се уверя в тези думи. Подпряна върху три по-малки камъка, камбаната на много поколения и народи, лежеше като голям каменен диск. Ясно личаха по нея издълбаните „жертвени чаши“ и следите от много удари.

Ударих с камъка, който носех. Вярно, каменната камбана запя тънко и дълго, вятърът подхвана гласа ѝ и скоро го отнесе в близкия дол.

Ударих втори път: сега гласът беше друг: бях сменил мястото на удара. Този звук приличаше на звук от арабско дайре — беше гърлест и звънък.

Минах от другата страна. Сега звукът наподобяваше на песен от тюркската тръба карнай. Когато се наведох и ударих камъка отдолу,

чух сякаш звън на персийски дутар. Имах чувството, че персианката Лала на Есенин всеки миг ще се покаже с копринен шал от Хорасан.

Мислех си: колко ли войни са били измамвани от тези звуци! Те са били начало на лов. Звучали са, когато е започвала битка. Превръщали са се в стон, когато са погребвали убитите храбреци. Те са разкъсвали небето в чест на измислени богове и въображаеми морски чудовища. И понеже една от трапчинките върху каменната камбана ми се видя по-дълбока от другите, веднага си казах: тук хората се удряли най-много векове. Може би и бедният Имадеддин Насими, преди да му одерат кожата в Алеп, е минал оттук и с последен удар върху този камък се е простил със своята родна Шемаха. Но не, продължих да си говоря след каменното ехо, от това място е излитал като гълъб ритъмът на чудния танц „Ялли“. Такова весело хоро на живота може да се играе само под каменен звън — по-силен от воя на вълните, и по-тежък от гласа на вятъра.

Връщаме се към Сангачали. Сянката се беше преместила по скалите, вече други хора от други векове танцуваха своите обредни танци, втори ловуваха, трети се биеха с неизвестни за нас врагове, с безименни завоеватели. Беюкдаш, Чичикдаш и Джингирдаг потъваха в залеза на Апшерон — мек и пясъчен, прибиран като с фиба от бялата пяна на каспийските вълни.

Когато наближихме железопътната станция, до табелката с името на селището Сиявуш каза: „Спомняш ли си какво беше написано на нея преди години?“. Да, казах, и му подадох малък варовит къс, който се валяше наблизко край пътя. Сиявуш написа: „Ако хората млъкнат...“ Взех кредата от ръката му и продължих уверено: „... камъните ще заговорят“. Бях сигурен, че това е продължението на мисълта на оня незнаен пътник, посетил Гобустан преди няколко години.

Сега, казах на себе си, когато колата вече тръгваше към Баку, ако някой мине след мен през соления Апшеронски залив, и ако има време да спре край железопътната станция Сангачали, нека потърси нашия тебеширен надпис. Ако е изтрит от вятъра, или дъждът го е измил, да попита първия срещнат човек от този край, къде се намира камъкът, наречен „гавал чалан даш“. Тази дума ще му отвори вратата на съкровищата от фрески, а каменната камбана ще му разкаже всичко, което аз не успях.

ФЕЙХОА ОТ ЛЕНКОРАН

Снегът падаше тих и мек, олеандрите огъваха зелените си ръце, кипарисите стояха прихлупени в бели качулки, а едрите листа на евкалиптите се гушеха в сенките на благородния лавър. Влакът замина за Астара, а аз стоях на гара Ленкоран и бях смаян като дете, което за пръв път вижда да се сбъдват приказки от детството му.

Сняг през ноември!

Той се белееше по върховете на Голям Кавказ. Имаше го и върху Капуджик, първенеца на Малък Кавказ, дал живот на трите хребета на чудните Талишски планини, но че ще ме изненада в Ленкоранската низина — не очаквах.

Територията на Азербайджан е малко по-малка от територията на България, но от единадесетте географски климатични пояси, девет могат да се срещнат там, и няма нищо чудно в това, ако по едно и също време едни туристи лежат върху пясъчните плажове на каспийския бряг, а други карат ски по снежните склонове на високите планини. Единствено Апшеронската и Ленкоранската низина рядко се покриват със сняг. Големи площи от тях се намират на десет-петнадесет метра под морското ниво. Затова не само моето учудване беше голямо навръх Петия празник на плодородието. Но, както казват ленкоранчани, по-добре един път да видиш, отколкото сто пъти да чуеш! Вглеждах се във всяко дърво, побеляло на тротоара, „опипвах“ с поглед всеки храст, за да открия по него банани или мандарини, закачени като жълти цветя; исках да разбера дали край вечно зелените хвойни не се намира и някоя фейхоа, за която бях чувал толкова пъти: „Блазе ти, че отиваш в Ленкоран... Ще можеш да се наситиш на фейхоа!“ Бързах да попитам какво е това нещо, що за плод е, но винаги мъдро ми отговаряха: „Търпеливият живее дълго!“.

Тези съвети не бяха нови за мен. Поне до този миг всичко, което ме интересуваше, търсех сам: не жалех нозете си, не щадях очите си. През пустините на миналото търсех бъдещето, защото знаех: Нютон нямаше да открие закона за земното притегляне, ако през един есенен

ден не беше застанал под дървото и една ябълка не беше го ударила по главата.

Бил съм на какви ли не празници: празник на саксаула — степната трева, която превръща пясъка в чернозем; празник на камилата; празник на свещената крава. Празници на герои и светии са ме карали да се ровя в корените на древните традиции, от които само една не мога да си обясня: празник на любовната игра по закона на гандхарвите — древноиндийски езически танц, забравен вече как се танцува. Знам как се празнува и празникът на смъртта в някои далечни източни страни... А тук бях дошъл, за да пия от радостта на един от най-светлите човешки празници, този на плодородието.

Да го наречем празник на снега, пошегувах се тогава, защото през преспите едва се добрахме до хотела. „Не — отвърна сериозно Шакар Аслан, поет от този край, — до обед няма да остане нищо от това пухкаво чудо. Каспийските вълни ще го стопят с дъха си, южният вятър ще го погали, зелените свещи на кипарисите ще го накарат да изплаче душата си.“

Ти си чудесен, поете, казах сериозно, защото ми харесваха неговите прости, но образни мисли, твоят мургав цвят ме кара да те оприлича на Низами, Насими или Омар Хайям! Той се усмихна: „Топлят хляб минава и без сирене... Не ме хвали. Те са толкова големи, че не може никой да се сравнява с тях!“

Прочетох някои от неговите стихове — кратки и човешки като думите му. Нямах космически образи в тях, планетите не се разбъркваха като шикалки: Шакар пишеше за хората около себе си, за девойките, които събират чай, за тези, които работят в лозята, за птиците — стихове, литнали над Ленкоранската низина, за това че „просто за целувка думи няма“, както е казал Сергей Есенин.

Зачетох още едно стихотворение на Шакар. Смугли девойки със зелени бадемови очи плъзнаха из чаените плантации около Ленкоран. Поетът споделяше, че хиляди песни би написал за смуглите красавици, обгърнати от аромата на родната земя. Ръцете им бяха „паметта на труда“ и тази памет го караше да се изповяда, че когато докосне устните си до чашата с чай, „струва ми се: целувам ръцете ви“.

Идеше ми да го попитам: откъде ти идват тези хубави мисли? Но се стърпях. Добре познавах вече мъдростта на ленкоранчани: когато обикновен човек облече нов халат, всички го питат: „Откъде си го

взел?“. А когато някоя знаменитост се премени, всички казват: „Честито!“.

Ленкоран е южен каспийски град, улиците му са прави, къщите нови, може би някое земетресение го е освободило от миналото му: не исках да питам за това. Знаех, че самото му име подсказва. Някога той е бил нещо като кервансарай: натоварените „с коприна и къна“ кервани, както пише Есенин в едно свое стихотворение, са спирали тук, керванджиите са пиели по някоя и друга чаша чай — разбира се, не от река Ленкоранчай, на чието устие се е разположил градът, а от ароматния цвят на субтропическото поле, разположено между Ленкоран, Месалли и каспийския бряг, и кипналата вода от бистрите извори на Талишските планини.

Отпивах от същия чай и слушах в градския комитет на партията секретаря Ахундов: „Но тогава не е имало фейхоа!“. Малко оставаше да го попитам, кога най-после ще мога да я видя, но той продължи: „Работата е проста: тогава керваните не са могли да отидат до Южна Америка и да я донесат от дивите прерии... А са стигали до Халеб, Дамаск, Багдад, Кайро, Сана... Сега само фабриката в Масалли произвежда по две хиляди тона годишно“. Когато ми предложи втора чаша, Ахундов каза: „Ширали Мислимов живя 169 години сред Талишските планини, защото е пил само от този ленкорански чай...“ С голямо настървение изпих още две чаши, пък да видим какво ще стане!

Градският площад аленееше пъстър и шумен: всичко живо се беше събрало там. Ученици носеха в ръце късни есенни цветя, рота войници, облечени празнично, притиснаха оръжието си „при нозе“, забелязах и артисти, наметнати с халати, и между тях се открояваше „артистката в черно“, — така нарекох тогава тази, която щеше да изпълни ролята на майката на загиналия боец, изваян от камък върху мраморния постамент на близкия паметник. Като че беше избрано най-хубавото време за неговото откриване. Вчера сутринта завая незапомнен сняг. Той падаше, сякаш за да заличи от зеленото ленкоранско поле спомена за пролятата кръв през годините на Великата отечествена война. Или искаше да отнесе мъката на хилядите майки и бащи, братя и сестри, любими и близки.

Незнайният каменен воин възкръсваше от корените на забравата; шинелът му се развяваше като криле на птица. Около нозете му, край

неговите ръце и тяло, талантливият скулптор — времето не бе стигнало да се изпише името му — беше изваял много други нозе и ръце, тела и очи, каски и ботуши, разкъсани от взривовите на войната. Творецът не гонеше големината, а мисълта, идеята властвуваше над формата, и ми се стори, че това е един Альоша или Муслим, не по-малко безсмъртен от много свои братя. Не можех да си представя без този паметник огромния площад, чийто каменни плочки се полагаха до късно предната вечер, за да може в празника на човешкия труд Альоша или Муслим да заеме своето достойно място в центъра на града, и да напомня на мало и голямо, че ленкоранската земя е огромна. Тя е на тези, които берат чая от нея, събират лимоните и портокалите, а от листата на благородния лавър вият лавровите венци на безсмъртието.

Засвири военната музика. Излезе майка, която още чакаше своя син да се върне от брега на Висла. Тя се вглеждаше в паметника и в погледа ѝ се четеше: Ти ли си това, сине, или стоиш някъде сред някой друг площад?

Пристъпи участница във войната. Прошарените ѝ коси светлееха под яркото слънце, докоснати сякаш от огъня на далечен взрив. Не разбирах всичките ѝ думи, но си мислех: сълзите ѝ са паметта на войната.

Погледнах към Шакар Аслан. Стоеше замислен. Бях сигурен: утре в местния вестник ще има негово стихотворение.

Появи се актрисата в черно, прегърна гранита. Каза: „Хайде, върни се, сине мой, моята прегръдка те чака!“. Мина от другата страна на паметника. И отново повтори същите думи. И пак, и пак, усещах, че те се откъсваха и от устните на много майки, дошли на площада в черно и синьо — древният траурен цвят по тези места.

Лумна вечният огън. Тежки венци обвиха с аромата си мълчаливия гранит. Хората тръгнаха към стадиона, където седем хиляди пионери вече пееха: „Слава на Ленин“.

Всеки празник има светли и тъжни мигове. В този имаше много гордост. Един град, близо до най-голямото езеро на света — Каспийското — изразяваше възторга си от живота и труда. Ако върху скалите на Гобустан безименен майстор ни е оставил фреските на „обеден“ танц или танц на храната — празник от новокаменната ера — то от многобройните танци на стадиона бликаше същото древно езическо чувство на радост от плодовете на труда. Млади момичета

събираха чай, други беряха мандарини, деца носеха клончета от коприна акация, трети — бамбукови пръти, израсли край Ленкоранчай, а в инструментите на ансамбъла за народни мелодии имаше късчета от всички дървесни видове на този прикаспийски край, сгушен под сянката на Талишските планини и иранската граница.

Чу се гласът на карнаите. Беше силен и рязък. Сякаш камилски керван приближаваше града. Тези, които надуваха дългите тръби, с равни и отмерени викове възвестяваха за мъката от дългите житейски пътища, молеха за отмора и обещаваха нови оазиси в утрешния ден. Карнаите стърчаха като насочени към небето копия, чиито остриета бяха кратки, но ритмични мелодии.

Звъннаха тумбестите дутари. Като че лек ветрец разроши чаените плантации, гмурна се между ниските стебла на мандарините, побягна към Талишските планини. Тъмнооки красавици излязоха от тютюневите ниви и извиха кръшен танц. Но не пред шахове и султани. Гледаха ги техни съграждани, хора като тях — равни в труда и радостта. Тънките струни молеха за смях и радост, за потайни думи, за омайни погледи, за трепет под упоиващия мирис на лавъра и евкалипта. Както е вечнозелена хвойната по тези места, така и тези звуци извираха от древността, люлееха слънчевия ден и с шума на вълните на Каспийско море се отправяха към бъдещето.

Този звук идеше от тънкокръстите тамбури. Така навярно е звучал и в село Барзаву, където Ширали Мислимов е посрещал десетилетия и е изпращал епохи. Тамбурата е инструмент, познат на много народи, но така звънко да пее чух само в Ленкоран, останал да звучи в кервансарая на времето, където няма време за почивка.

Зазвъняха дайрета. Въздухът над стадиона се залюля, разпиля се на звуци, заискря от светлите тонове на човешката радост. Дайрето е удивително просто и безкрайно богато: единствено то може едновременно да плаче и да се смее; да сменя ритъма на своята стъпка; да мълчи и ликува — шумно и ясно. Това не беше звън на хлопатари, не идеше като песен от чайхана. Песента на дайретата се носеше като ято гълъби, които не се страхуваха от соколи.

... Тръгнах към совхоз „Аврора“. Талишските планини израстваха пред мен, Лерик оставаше на запад, макар че не преставах да си мисля за Ширали. Ниски вечнозелени хвойнови дървета, маслодайни растения и тютюневи стебла пробягваха от двете страни

на пътя. Прекосихме Ленкоранчай, невисоки заоблени хълмове започнаха да се сменят един след друг и да очертават неповторимата картина на азербайджанската ривиера. Така беше до оня миг, когато се запознах с Евса Мамедов. Той докосна с лявата ръка гърдите си, с другата се ръкува и каза, че по този край е така: когато се празнува плодородието, трябва да се отиде в полето и да се откъсне поне един плод от него.

След малък хълм свихме в дясно, Евса отвори дървената порта на оградата, забърза по коловоза — ние го последвахме и скоро пред нас изгря тъмнозеленият килим на мандариновата градина, изпъстрена с жълтия цвят на плодовете, едри като ябълки. Откъснах една мандарина, обелих я — обгърна ме тънък аромат. Вкусих не толкова от чувство за глад, колкото да спазя традицията: щом си дошъл на гости, трябва да опиташ баницата на домакинята. Така направиха и Шакар, и Сиявуш, и Атиф, и Адил... и всички, които празнуваха през този ден.

Евса пристъпи към мен и каза: „Ето ти сега и една фейхоа!“. Какво е това чудо, попитах веднага, защото той ми подаде някакъв плод, голям колкото орех, с тъмнозелена гладка коричка. „Опитай и ще видиш!“ — каза Евса.

Разчупих „чудото“, за което толкова бях слушал. Под меката кадифена кора се криеха цветовете на небесната дъга: лилаво-червеното преминаваше в жълто, жълтото в кафяво, кафявото в мораво... и всички цветове така се преливаха един в друг, че и най-добрият художник не можеше да стори това. А ароматът — това беше дъхът на ленкоранската земя, огряна от слънце, извезана от цветове и гори. Сякаш лъжичка хайвер от каспийска есетра беше затворен зад тънките зелени стени на плода, наливан няколко месеца от шербета на южното талишско слънце.

Приближи Шакар и помоли: „Напиши нещо за нашия вестник!“. Взех празния лист и казах: Каквото и да напиша, Шакаре, то няма да бъде по-ароматно от тази фейхоа, родена от ленкоранската земя.

И няма по-голям празник от празника на човешкия труд.

АКСАКАЛЪТ И ПЛАНИНАТА

Думата аксакал е стара и е трудно да се докаже дали е арабска или тюркска; тя има същото значение като нашата дума старейшина. Накратко: аксакал е човек, понесъл като денк много години върху гърба си. Той обезателно трябва да има брада — късето не може да се признае за аксакал, — а върху главата му да се ветрее калпак, тюбетейка или чалма: поне такива бяха аксакалите, които срещях по пътищата на Гладната степ, край минаретата на Бухара и Самарканд, в Ленкоранската низина. Те не говорят много. Освен бастуна, в ръцете си държат дутар или дайре, чийто звън им припомня за отминалото време. А когато решат да кажат нещо, думите им капят като мед: свири и ще станеш музикант!

Аксакали много — в кишлаците, завеяни по склоновете на Памир, в глинените домове край Аму-Даря и Сър-Даря, в рядко срещаните оазиси на Сахара... И къде ли още ги нямаше! Кой на деветдесет, кой на сто, а на тежеранския пазар един сто и десет годишен аксакал продаваше исфахански килими, шарени като чалмата му. Но между всички, които срещнах, Ширали Мислимов беше по-друг, несравним с никого. Той живя сто шестдесет и девет години и дълго време беше най-старият човек на земята. Останаха другите аксакали от Талишските планини да си оспорват това първенство, но той дотолкова беше завладял съзнанието ми, толкова легенди слушах за него, че още го приемам като жив, и стъпя ли на азербайджанска земя, ми се иска да попитам: какво прави Ширали баба? И ми се струва, че ще ми отговорят: „Планината си е все там, край Лерик, на запад от Ленкоран!“.

Талишската планина е една, но спускайки се към каспийския бряг, тя се разклонява на три хребета — топли и меки, огрени от ниското слънце, което поражда златен сок в портокаловите и мандариновите градини, блести над безкрайните чаени редове или покрива като със сняг памуковите полета, когато зелените чашки разцъфнат. Тези три хребета се приемат от местните жители за три планини, наречени Талишските, но стане ли дума за Ширали

Мислимов, всеки лерикчанин ще ви каже: „Ширали баба е връстник на планината“.

Зиме планината е бяла и зелена, обгърната със синия воал на небето и Каспийско море, а лете разцъфва копринената акация, между боровете и хвойновите дървета раззеленява дъбът, букът протяга могъщи клони, а желязното дърво, красиво и едро като чинара, смуче от топлата влага и вае в сърцето си кръг след кръг. Ето сред тези дървета и под това каспийско небе се е родил Ширали през хиляда осемстотин и пета година, за да проживее близо два века. Неговото село се казва Барзаву, то се намира на десетина километра от селището Лерик, градче подобно на нашия Мелник, и когато се тръгне от Ленкоран, може да се стигне до него за около час.

Стояхме със Сиявуш под огромно желязно дърво, близката чайхана беше затворена; нямаше и помен от чаечерпеца. Беше паднал ранен есенен сняг и листата на дървото, подобни на тези на клена, едва удържаха неочаквания студен товар. Опитах се да счупя едно клонче, думата „желязно“ дразнеше любопитството ми, но клончето се превеи в обръч и никак не искаше да се счупи. „Затова го наричат желязно дърво — каза Сиявуш, — вие се като змия, а е здраво като желязо!“ После добави, че само в тази планина растат желязни дървета и желязни хора. Като Ширали, обадох се аз.

Видях го нарисуван в ателието на народния художник Тогрул Нариманбеков. „О, Ширали Мислимов ли — възкликна Тогрул, щом забеляза, че се вглеждам в неговия портрет, — той много обичаше да го рисувам. От време на време обръщаше главата си, за да му рисувам и двете уши.“ Не знам как ми хрумна, но ги запитах дали, Ширали, след като е бил откъснат в планината, е чувал за Есенин или Киров? Тогрул отвърна: „Та той е съвременник на Пушкин и Лермонтов, а ти ми говориш за Есенин! Разбира се, че е трябвало да чуе. Дори има легенда, че Есенин е искал да пропътува с керван през Ленкоран и Лерик до своята измислена Персия“. Усъмних се малко в това, на което Тогрул добави, че никой не е обесен затова, че не вярва в легенди. Разговорът стигна дотам, че според преданието Ширали Мислимов се готвел да бъде водач на кервана.

Хайде, хайде, казах тогава, нека оставим приказките за Шехерезада. Само Харун ал-Рашид може да слуша хиляда и една нощи красиви измислици. И докато разговаряхме така, разглеждах „червено-

черните“ картини на Тогрул. Художникът сякаш беше взел тъмносиния цвят на Каспийско море, маслинозеления на бакинския нефт, кърваво алената багра на южните нарове, жълтите бои на мандарините, синьо-лилавите отблясъци на минаретата и щедро беше ги положил върху платното, изобразяващо народните празници. Косите на майка му наподобяваха снега от Талишските планини, плодородието на ленкоранската земя беше пренесено в пъстроцветни гоблени, където тичинката стоеше до ябълката, зеленият лист до жълтата мандарина, макът до шемахинското грозде. Така както трима народни музиканти държаха в ръцете си дайре, дутар и тамбура — по същия начин чернооко дете до тях, наметнато с бял копринен шал, взел цветовете на копринената акация от Талишските планини, държеше в ръцете си червения чар на младостта и надеждата. А Тогрул продължаваше да ми говори за срещите си с Ширали Мислимов.

Сиявуш най-после успя да откъсне едно „желязно“ клонче, изтърси снега от него и ми го подаде „за спомен от Лерик“. А аз продължавах да си мисля за Тогрул и за неговите портрети.

Дошъл в този край художникът преди няколко години, пресякъл оврази и хълмове и право в Барзаву, пред дома на Ширали. Няма го аксакалът, бил тръгнал из планината, за да направи обичайната си разходка от около десетина километра и щял да се върне скоро. Така каза жена му Хатуна — по това време тя била на 106 години, а той на сто шестдесет и седем. Къде отиде, попитал пак художникът. Как къде, отвърнала Хатуна, отиде да се разхожда... Наблизо живее Махмуд Ейвазов, сто петдесет и седем годишен. Искаше да си припомнят нещо за Великата френска революция.

Пресметнах, че през хиляда деветстотин седемдесет и трета година Ширали е бил на сто шестдесет и осем години — предпоследната година от неговия живот, — а Хатуна на сто и седем години, тъй като знаех вече, че двамата наскоро бяха отпразнували седемдесет и пет годишнината на своя съвместен живот в планината. Значи, разсъждавах на глас пред Тогрул, когато се е оженил за нея, той е бил на деветдесет и три години, а тя на тридесет и две. Това е станало някъде към хиляда осемстотин деветдесет и осма година, при шестдесет и една година разлика между двамата. Навярно съм изглеждал много учуден, тъй като Тогрул веднага добави, че и той няколко пъти се чудил на това — в минутите между сеансите на

позирането, — но Ширали скоро го накара да престане да се учудва, като му доверил, че когато човек прехвърли осемдесетте, възрастта престава да има особено значение за съвместния живот.

Ширали си спомнял само името на първата си жена, за втората знаел, че е починала някъде двадесетина години преди началото на двадесетия век, не се сещал за името на третата и защо се е женил за нея, а за четвъртата — Хатуна — казал: красивата — за очите, умната — за душата.

Когато Тогрул Нариманбеков рисувал портрета му, Ширали не смеел да мигне, за да не развали боите: всеки правел, каквото можел. Аз рисувах неговия образ, каза ми Тогрул, а той — моята душа. И запомних от него: старее тялото, а не душата.

Навлязохме още по-навътре в планината, втората чайхана, която открихме, работеше. Пред нея група шофьори бяха наклали огън — миришеше на борова смола, димяха лютиво цепениците от чинаровото дърво. Димеше и скарата за шашлика. Подадоха ми три дълги шишове, с набучени ароматни късове овче месо, с горски лук между тях, и аз, преди да опитам от този „горски“ специалитет, попитах моите нови познати, с какво се е хранел Ширали, за да доживее сто шестдесет и девет години. „О, Ширали баба ли — като че в един глас отвърнаха те, — той беше умен човек: ядеше само плодове, сирене, мляко, закусваше с мед и пиеше чай от горски треви...“ Един от тях си припомни думите на дядо си: „Ширали баба само през деветнадесетия век е ял месо, и то от джейран — степна сърна по този край — и талишски глухари, но от началото на двадесетия век ядеше само онова, което расте, но не грухти, мучи и блее“. В този миг чаечерпецът заедно със зеления ленкорански чай донесе още цял куп димящи шишове, ухаещи на талишски овен. Същият лерикчанин добави: „Дядо ми казваше още, че Ширали обичал лятно време да спи под желязно дърво. Той често казал: «В сянката на едно дърво могат да почиват хиляди овце»“.

Наблизо беше Барзаву, да го нямаше този чуден сняг — навярно шашликът щеше да дими сега пред дома на Ширали, „в негова памет“, защото миналата година на сто шестдесет и девет години той неочаквано почина. „И то от какво — ядосваше се чаечерпецът, — от лимонада. Поканили го на рожден ден на негов пра... пра... пра... внук. Пий дядо Ширали, и държали в ръцете си чашите със златистия ленкорански коняк, най-последно пийни и ти «едно питие». И старецът,

като не могъл да устои на многочисления батальон негови потомци и безбройните им покани, решил да опита какво е това лимонада, отлежала в хладилник...“

Пълзеше слънцето по склона над Лерик, някъде над горите на Барзаву димяха бели облачета и ако беше тук Тогрул, сигурен бях, че щеше да каже: „Това е душата на Ширали баба!“. А в чайханата, сред мириса на чай и шашлици, пред мен разговорливите лерикчани дорисуваха портрета на най-възрастния човек на планетата.

Като се започне от Баку, стигне се до Ленкоран, мине се през Лерик, та чак до махалата Барзаву — около двеста преки потомци на Ширали Мислимов живеят и си спомнят с добро неговото име. Едни ядат като него само растителна храна, други всеки ден изминават като него по десет километра в планината, трети, като него спят на открито под чинари и железни дървета, четвърти ловуват с надежда, че все сред някой дол или в сянката на някой връх ще убият джейран, та и те да успеят да доживеят сто шестдесет и девет години. Чух, че петдесет и трима негови потомци са минали по пътищата на Великата отечествена война и веднага си помислих: навярно воинът от паметника в Ленкоран е далечен правнук на Ширали Мислимов!

Навярно е пътешествувал много! Не, побързаха веднага да ми отговорят, до сто и десет години той не е напускал родното си село. И някъде към сто и единадесетата е отишъл с кон до Ленкоран, на около четиридесет километра, за да изпрати двама свои синове към окопите на Първата световна война. Отишъл и видял, че и в Ленкоран живеят хора като в Барзаву, и там отглеждат овце и кози; и там хората знаели, че където няма овен, и козата е овен. Гледал — един направил „дача“ край Каспийско море, друг станал чаечерпец, трети пълнел кутийки с черен хайвер от есетри „и трупал червонци“, а Ширали се върнал в Барзаву, сварил чай от риган, събрал стотина свои наследници, раздал им по една пиалушка и казал: „Синове мои, другите имат състояние, а аз деца“. Не всички разбрали смисъла на тези думи, но всички знаели, че е умен човек, и заключил най-старият от тях: „на умния човек трябва да се вярва“.

Само два пъти ходил и до Баку. Първия път един от праправнуците му кандидатствувал в нефтения институт и го поканил да види „как се постъпва в институт и как се решават интегралите“, а втория път влакът от Астара го докарал в Баку, за да види с очите си

как хората празнуват петдесетгодишнината на Великата октомврийска социалистическа революция. Гледал той първия път сорочинското стълпотворение от млади хора — и надпреварата им при решаването на интегралите; втория път се удивлявал на множеството от хора, събрани на едно място.

Качили го на трамвай, показали му входа на метрото, но той се уплашил „да слезе долу“. „Аз съм свикнал с върхове!“ — казал тогава Ширали. Попитали го още, какво е мнението му за града, може ли да се живее тук. Той казал, че е чудесно да се живее в него, много шарен свят може да се види, но му се струва „малко тясно“ за всички. И „въздухът не достига, трудно се диша“. Сетне добавил, че едва сега разбрал: най-леко се диша в неговото родно селище Борзаву, на около две хиляди метра над морето, под чинари и железни дървета, сред мириса на риган и незабравки. Там въздухът е много хубав особено когато в долината цъфтят чайт и памукът, и мандарините. Той искал да добави още „и фейхоата“, но му било трудно да произнесе тази непозната за него дума, макар че бил вкусвал вече от този малък, но чудно ароматен плод.

Тръгнах си от Лерик, огледах за последен път меките хълмове на Талишските планини, кипарисите и олеандрите на Ленкоран зеленееха пред мен. Пристигнах в зимен ден, заминавах си като в пролет през есента, в сезона на мандарините и фейхоата. Привечер, когато се върнах в хотела, за да приготвя багажа си, на масата сред стаята беше поставена жълтеникава дървена чаша, а под нея дървена чинийка, подобна на пепелник. Върху чашата нечия нежна ръка беше написала: „Желязно дърво. Ленкоран-75“. Вземи тази чаша, каза ми Сиявуш, тя е подобна на чашата, в която е пил чая си Ширали, и е доживял до сто шестдесет и девет години. Пий и ти с нея, а после ще видим какво ще стане!

Върнах се вкъщи, стоплих вода, заварих чай от риган, набран в Талишския край. Когато сипах от него в желязната дървена чаша, облъхна ме такъв аромат и този аромат не спира да ухае в душата ми и сега, като си спомня за аксакала и планината.

УТРИНЕН ПОЛЪХ НАД ШЕМАХА

Всеки народ има свои духовни върхове: нито вятърът може да ги отнесе, нито дъждът да ги изтрие. Те са се врязали в паметта на времето неръкотворни и зрими, но вечни. Поколенията ги откриват като нови и по сърце и ум оценяват тяхната големина. Ако са в книга — написаното води към билото на голяма височина; легенда ли са — превръщат се в предания, чиято красота от ден на ден расте; а има ли някъде град, дом или гроб, които да напомнят за тях — тогава се превръщат в Мека, място, достойно за преклонение пред културните върхове на човека, така добре обрисуван от Насими: „Аз — бог, и истината — аз“.

Автобусите спряха пред лозята. Засвириха кларинети, чу се звън на дутари, дайрета запяха в ритъм. В далечината се виждаше Шемаха, но всичко живо беше излязло тук, за да посрещне гостите от различни страни, дошли в това септемврийско утро, за да отпразнуват шестстотингодишнината от рождението на великия поет на Шемаха Имадеддин Насими. Девойки в пъстри азербайджански носии носеха на раменете си кошници с грозде, тъмно като зениците на техните очи. Всяка усмивка означаваше: Вземете си, вземете си, от същото грозде е вкусвал и Насими! Други момичета предлагаха рози: на всеки гост по букет — да се знае и помни, че нежният поетичен аромат в газелите и рубаите на поета иде от цветята, родени в този полупланински край.

Наляха ми чаша с шербет. Погледнах наоколо — и африканци и азиатци пиеха сладкия сок на живота, жълт като слънцето, и бързаха да се присъединят към стройните танцьорки, които като сърни пристъпваха по асфалта, къде сами, къде хванати за ръце и увличаха всичко край себе си в неудържимия ритъм на тюркската музика. Европейците наблюдаваха като философи; представителите на Азия само помръдваха рамене и ръце и това ми подсказа защо бог Шива го рисуват винаги многорък. А гостите от Африка нямаха време за размисли, а веднага се „хванаха на хорото“. Виждах съм изящен арабски танц, гледал съм много пъти и как се играе кючек, но този танц беше съвсем различен. Мислех си, че тюркският танц се е родил

не в степите и пустините на Средна Азия, а в екваториална Африка. Един гвинеец спря да играе, едва когато нашият автобус потегли отново. Вдигнахме го от пода и го поставихме да седне до една танцьорка, която му наля чаша с шербет.

Спряхме на разклона пред Шемаха. Приветствия. Снимки. Полагане на основния камък на бъдещия паметник на поета. Музика и отново радостни танци под тъжния звук на дутара, чийто глас ме връщаше през вековете. Насими ме гледаше от портретите и значките, кръстосал крака приседнал като на хълм и вкопчил ръка в ръка; веждите му — извити в полудъга, признак, че е бил разпъван от нови мисли, съвсем различни от тези на египетския султан Муайяд; чалмата му — бяла и чиста като неговата душа — с кървавочервен брокат от двете страни, а халатът — тъмнокафяв. Художникът му е изрисувал брада на аскет — тънка и черна, а в далечината се виждат жълтеникавите сгради на медресета и къщи, както е изглеждал някога неговият роден град Шемаха. Птоломей го нарича Кмахия, ширваншаховете го правят своя столица. Той е столица и по време на Шемахинското ханство. А днес е малък и бял, оцелял от земетръси и ветрове, със свободно разхвърляни червени покриви между тополи и чинари, сгушен в полите на два хълмисти кавказки хребета. Ако не беше Насими, поетът от дванадесетия век Хагани щеше да го прослави. Хората можеха да го открият и по стиховете на Седазим Ширвани. Сediaх на пожълтения склон, встрани от тържества и музики, и търсех с очи местното гробище. Някъде там трябваше да бъде паметникът на големия сатирик Сабир. Наблизо беше и крепостта Гюлистан, където приказната дъщеря на сасанидския шах Ануширван се е радвала на розите и младостта. Но само Имадеддин Насими прославя този край най-много и всяко утринно слънце червенеет като неговата одрана кожа в град Халеб.

Халеб е далеч, под южното слънце на Сирия, шумен и пазарен, изпълнен с предания за Синдбад моряка. Димят нергелетата на старите сладкодумни араби — шейхове и молли на несъществуващи ханства и медресета. Ухае на печен шамфъстък, небетшекерът блести от слънцето върху сергиите, стафиди и сушени смокини изпълват въздуха със сладост. Има там една полуразрушена крепост — ехо от миналото величие на града, която като кервансарай е събирала пътници и търговци, учени и поети, тръгнали да търсят пътя към своята Мека. В

ляво от крепостта стоят стари глинени домове, посивели от времето, изсушени от слънцето. И когато двете успоредни улици се съберат в една — всеки, който отиде там, ще види малък каменен дом, едноетажен и стар — скромният мавзолей на Имадеддин Насими, вечното жилище на поета, построено от негови приятели-хуруфити. В инкрустираните арабски йероглифи все някой турист ще прочете: „Сърцето ми събира двата свята, но няма място в тоя свят за мен!“.

И така — мислех си тогава, седнал на хълма пред Шемаха — този, който е имал в сърцето си и земния, и небесния свят, не е притежавал нито педя земя, където да намери покой. Смутна е била неговата епоха — четиринадесетия век. Ордите на Тамерлан са владеели земите на юг от Шемаха. От север настъпвал Тохтамиш хан. А в древния Нахичевани си е пиел кафето синът на Тамерлан Мираншах, който за нахичеванци не е бил никакъв шах, а обикновен разбойник, натрапен от всесилния си баща. Единствен град Шемаха, столица на Ширванското ханство, остава свободен — търговци и пътешественици тръгват към него, събират се знаменити поети, музиканти запяват за него, зашумяват атлази, блестят коприни, прочути брокати разнасят славата му по шахски дворци и ханства. Той става Парнас, събрал светлината на много поетически умове, които под „опознаване на бога“ разбирали „опознаване на света“.

Тази идея не идва лесно. Още през дванадесетия век Низами Гянджеви и шемахинецът Хагани пеят в своите безсмъртни газели, че човекът е най-прекрасното от всички създания. Съвършен и романтичен, само той може да твори чудеса, да разгадава тайни и в образа на битието да вижда себе си. А в поезията на двама други поети мислителци, които с песните си озаряват азербайджанската земя — Джелаледдин Руми и Махмуд Шабустари — звучи: Човеко, познай себе си, осмисли своята същност. Ти и светът — това са частици от самия творец. Този творец те наричат „вуджуд-и-икюл“ — всеобщо същество. Пантеизмът е нещо ново за онова време и той веднага намира своите последователи, както всяка нова идея преминава като светкавица над света. А тогава ислямът властвува по-жестоко от ордите на Тамерлан. Безчинствата на Мираншах са нищо пред глупостта, човекът да се счита за роб на всемогъщия бог и да се смята, че всички негови постъпки зависят от волята му. Как може да се търпи неправдата в очакване на душевното спасение! И що за глупост е да се

откажеш от всички земни блага, наивно вярвайки, че на оня свят ще имаш блаженства!

Насими се ражда в хиляда триста шестдесет и девета година. Баща му хуруфит-пантеиз го изпраща да учи в местното медресе. И докато много съученици на Насими играят през свободното си време на ашици и сляпо вярват в аллах, Имадеддин освен родния си език научава отлично арабски и персийски, и започва да пише стихове, различни от тези на моллата от медресето. „Не плачи, ако нямаш имущество! — казва Насими. — Ти си прекрасно създание... Ти си човек!“ „Поетът бичува ислямското духовенство, възпява човека като творец на света, буди неговия разум. Всичко е лъжа, лицемерие и неправда. А «поклонението и молитвите са коварство и хитрост». Човек познава света и себе си като частица от този свят. Бог — това е човекът, всичко е в човека...“ Мислите му са еретически, духовната нишка води към неговия учител Фазлуллах Наими, за чиято дъщеря Насими по-късно, в години на беда, ще се ожени. Ще започне да проповядва неговите хуруфитски възгледи, нещо повече, от уважение към Фазлуллах, поетът ще смени бащиното си име с ибн Сеид Мохамед и всички по-сетнешни стихотворения ще подписва с краткото име Насими.

Усетих върху рамото си нечия ръка. Обърнах се. Беше водачът на нашия автобус. „Почему ты, наш друг, отлучился? Пора идти! Шашлык уже дымит!“ Казах, нека да си дими шашликът, искам да погледам хълмовете на Шемаха. Кой знае дали ще дойда отново! „Какво има за гледане тук? Останали са само руини. Четири-пет земетръса са сривали града до основи. Само паметникът на Сабир и камъкът над гроба на Имадеддиновия брат са оцелели от това кавказко чудо. Да тръгваме...“ Отвърнах, че когато гледам руини, си представям онова, което е било много по-добре, отколкото ако пред мене стоят прясно боядисани реставрирани шарении. Нали пръстта е паметта на времето!

Останах още няколко часа „да се щурам“ по есенните хълмове на Шемаха. По едно време ме откриха операторите от бакинската телевизия и казаха, че им трябвал точно такъв „иностранец“, който върви по стъпките на Насими. Направиха няколко отчаяни опити да „обезсмъртят“ този миг. За мое щастие имаше някаква повреда в кабелите, не идваше ток и така, за радост и на зрителите, бях оставен отново насаме с мислите си, във времето, когато Тамерлан заповядва

да арестуват Фазлуллах и неговите хуруфити и нарежда на своя син Мираншах да ги обеси в крепостта Алинджа, близо до Нахичевани, което историците ще отбележат като най-голямото държавно дело на шаха — син.

По-късно Насими заминава за Багдад, живее известно време там, обхожда и други градове на Ирак, разпространявайки учението на Фазлуллах. Неговият метежен дух го тегли към Турция. Заточен в Анадола той стига до заключението, че макар сърцето му да събира двата свята, няма място в този свят за него. Когато наказанието свършва, Насими тръгва към Хaleb, своя последен град, който тогава се намира под властта на египетските мамелюци, начело със султан Муайяд. Както разказват тескеретата — средновековни антологии от онова време, неговият брат, който лежеше сега в гробището на Шемаха, го предупреждавал, че градът е пълен с мамелюци, които слухтят да доловят еретичните мисли на хуруфитите. Насими му отвърнал със стихове: как може да се мълчи тогава, когато морето се вълнува до самите глъбини и цялата вселена кипи!

Океан от мисли бушува в главата на поета. Край него се събират много ученици и последователи. И, разбира се, между тях се намират и мамелюци на Муайяд, който завиждал, че Насими пише по-хубави газели от него. И при това, казал султанът, защо всички целуват земята пред мен, а благоговеят пред Насими?

Както разказва една стара арабска книга, Имадеддин Насими бил арестуван през 1417 година „по времето на Йашбек“ (властелин на Хaleb). Тогава в Меджиласа се появил шейх Шихабуддин ибн Халил и, като заел най-почетното място, изрекъл: „Насими е безбожник и трябва да бъде обесен!“ Шейхове, кадии и наместници повторили тези думи, но Йашбек не посмял веднага да извърши това дело, и казал, че ще доложи за всичко на султана, пък тогава „каквото аллах нареди“. Муайяд това и чакал. Той веднага заповядал да се одере кожата на Насими, седем дни да се изложи неговото тяло на градския площад за „всеобщ оглед“, след това да му се отрежат ръцете, нозете и така да се изпрати на брат му Насируддин и другите хуруфити, „които също са се отклонили от пътя“. Този, който е писал тескерето, навярно е имал чувствителна душа, защото е завършил с думите: „Опази боже, казват, че той е написал нежни стихове!“.

Когато бях в Сирия, ми разказаха друга легенда. Някакъв млад хуруфит вървял по улиците и високо повтарял някакви стихове от Насими. Мамелюшкото духовенство го дочуло, арестувало го, и младият поет, за да не издаде своя учител, казал, че той сам е написал тези стихове. Мамелюците решили: да се обеси!

В съда неочаквано се появил Насими и заявил, че той е авторът на тези стихове и само той е отговорен за тях. Мамелюците това и чакали. Обесването било много малка присъда за такъв голям поет. Да му се одере кожата, наредили те, и седем дни нека виси пред очите на онези, които се осмеляват да мислят, че най-велик от всички богове е човекът!

Така и направили. Изтичала кръвта на поета, а той, събирайки последен дъх, извикал в лицето на цялата средновековна мамелющина: „Аз — бог; и истината — аз!“. Йашбек пламнал от ярост и се развикал: — Щом си бог, защо, когато изтича твоята кръв, ти жълтееш?

Насими отвърнал:

— Аз съм слънцето на любовта, изгряло над вечния хоризонт. А по залез това слънце винаги жълтее.

Отново усетих приятелска ръка върху рамото си. Разбрах, че е време да се връщам. Автобусите отдавна бяха заминали, навярно шашликът беше вече „предимял“, и сега трябваше да догонваме всички с черната „Волга“, провираща се между шемахинските лозя. В далечината проблесна куполът на пиркулинската астрономическа обсерватория, втората по големина в страната и в Европа. Телескопът ѝ бил толкова чувствителен, че можело да се види пламъкът на обикновена свещ, запалена в Ленинград...

Не ми се слушаха звездни неща и, като посочих слънцето над десния шемахински хълм, попитах моя водач: „На какво ти прилича това залязващо чудо?“. Той отвърна: „На дайре!“. Казах, че на мен ми прилича на човешка кожа, опъната над хоризонта на вечността. Навярно моята руска реч не е била много правилна. Останах с впечатление, че той не разбра онова, което исках да му кажа. И дълго се чудеше защо отказвам да пия от чудните шемахински вина „Матраса“, „Кагор“, „Шемаха“. А те се лееха пред мен като кръвта на одрания поет.

Излязох пред входа на совхозния дом. Лъхна ме свеж ветрец, подобен на утринен бриз от Каспийско море. Може би той идеше от

името на Насими, което на азербайджански означава: „Утринен полъх“.

ШИШАРКА ОТ ИТАЛИАНСКИ КЕДЪР

ТОЗИ, КОЙТО ТЪРСИ ПРИЯТЕЛИ

Този, който търси приятели без недостатъци, изпитва разочарование. Този, който упреква приятелите си за дреболии, се сдобива с врагове. Този, който се надява, че приятелите му ще предпочетат неговите интереси пред своите, ще страда.

А този... Този е Пьотър Иванович Булдовкин. Той ме гледа от снимката със светли и умни очи, готов, навярно, ако пожелае, и на мен да построи една Персия. Такава, за каквато разказват легендите. Над дясното му рамо се е изправил Сергей Есенин, леко усмихнат. От неговия синчецов поглед разбирам много добре, че той знае истината — никаква Персия няма да види; но с годините тази мъка — мечта ще го кара да пише стихове, нежни като техеранската луна и с мирис на олеандри от Шираз. Снимката ще се препечатва след това във всички книги с избрани стихове на поета и много спомени ще се напишат за нея... Седналият на стола е главен редактор на „Бакинский рабочий“ и секретар на ЦК на Азербайджанската компартия. През февруари, малко след Втория конгрес на Съветите, в квартирата на Качалов той се е срещнал за първи път със знаменития поет и му е казал: „Персия ли желаш — заповядай при нас, в Баку! Всичко ще имаш. Моят брат работи в нашето посолство в Техеран“. Върху гърба на тази снимка Есенин ще напише „На П. Чагин...“.

Чагин е партийният псевдоним на Пьотър Иванович. От годините на революцията той приема едно име, което ще го свърже с много поети и писатели и най-много със Сергей Есенин. И с неговите знаменити „Персийски мотиви“. Чага на персийски означава робиня. Пьотър Иванович се прекръства на Чагин и става „син на робиня“, пръв помощник на Сергей Миронович Киров в Баку, а след това и в Ленинград.

От втората снимка ме гледа Василий Иванович Булдовкин, братът на Чагин. За пръв път Есенин посещава Баку на двадесети септември хиляда деветстотин двадесет и четвърта година. Това е денят на славните двадесет и шестима бакински комисари. Чагин го упреква, че е закъснял, а е можел да чете стихове пред техния

паметник. Нищо, отвърща поетът и моли да го снабдят с материали за тях. И след два дни, пред паметника той рецитира известната балада за 26-те бакински комисари, нов, поетичен паметник на техния безсмъртен подвиг... Василий Иванович е с каскет, по риза, с ръце в джобовете, а Есенин — с бяла сламена шапка и спокойно лице — доволен от персийските разкази на своя приятел.

Над града се спускаше вечер — учудващо тиха и алена. Вятърът се беше скрил някъде над Каспийско море, но този цвят на хоризонта ме караше да мисля, че няма да се забави дълго. Припламваха червените магнолии на нефтените кули. Баку изгря такъв, какъвто и Есенин го е видял преди 49 години: опасал като пръстен брега, брулен от ветрове с нефтена мъст в сърцето си. Бях пристигнал преди няколко дни и още не можех „да намеря себе си“ — търсех едно, а намирах друго, прехвърлях снимки и албуми, ровех се из стари вестници, воден от казани думи, прочетени мисли и дочути легенди.

В Шираз персийската Лала скри своето лице зад яшмака и потъна в аромата на розите. Татьяна Есенина остана в Ташкент. Стъпките на Шага отекваха край аджарския бряг. В Баку ми предстоеше да видя Хелия — Роза Чагина, на която, тогава шестгодишна, Есенин посвещава последното стихотворение от своите „Персийски мотиви“. Вървах по улиците към Губа' майдан. Звъняха трамваи, бягаха коли, но в сърцето ми звучаха неговите стихове:

*Ти дете си — няма спор в това,
кой не знае моите слова?
Ветре, от морето тихо вей —
чуй как славей розата зове!*

*Син и весел край на пролетта.
Нека всичко да продам за песента,
но за Хелия със часове
славей нежно розата зове.*

Ще минат години. Хелия ще порасне и до ден-днешен ще работи като коректорка в редакцията на „Бакинский рабочий“ — вестникът,

където баща ѝ е бил главен редактор. Един ден ще остави шпалтите настрана и с вълнение ще напише:

„Спомням си русия, млад, светлоок, красив чичо. Много добре се отнасяше към мен, ласкаво и грижовно. Играеше посвоему: слагаше на главата прибора си за бръснене, хващаше ме за ръцете и танцуваше с мен. Или заставаше на четири крака, а аз се покачвах на гърба му и той ме разхождаше из стаята. Често се къпеше с мен в басейна. Поставяше ме на автомобилна гума, а той плуваше около мен, пръскаше ме с вода или ме вземаше на ръце и ме учеше да плувам. Понякога играеше с мен на театър. Аз ставах артистка и много обичах да ме наричат Хелия Николаевна (защо и откъде съм взела това име не помня нито аз, нито мама). Често си говорехме по въображаем телефон. Той ме наричаше Хелия. И аз се радвах.

Веднъж (на осми април, хиляда деветстотин двадесет и пета година — б.а.) той ми посвети стихотворението «Син и весел край на пролетта»...

И много други неща си спомня тя, за които ми разказа след няколко дни, но сега си мислех за това, което Есенин ѝ оставя като поръка. В полето на черновата той добавя: „Хелия Николаевна! Това е много скъпо. Когато видите моята дъщеря, предайте ѝ го! С. Е.“. Когато в Ташкент открих Татяна Есенина, негова дъщеря от Зинаида Райх — първата му съпруга — забравих да я попитам дали е получила това бащино завещание, но сега бях сигурен, че вече няма да пропусна случая. Роза Чагина ме очакваше. Спомня си и нейната майка, Клара Ериховна: „... И ето, той е пред мен: блондин със златисти коси, сини очи, открит светъл поглед. Типично руско лице, мило, симпатично. Обаятелна усмивка. Погостува ден, поетът остана доволен, помоли да ношува, а след това и съвсем се пресели у нас. Той много, много работеше...”

Когато спрях на Губа майдан, отново си спомних думите на Киров: „Какво ще прави в Персия? Постройте му тук една Персия да живее като хан и по-хубаво от всички ханове да пише... Ще го убият там... Грибоедов ни стига... Нямаме толкова големи поети, та да ги обричаме на верски фанатици...“. И си представих онова, което бях чел и събирал по пустинни пътища и словесни джунгли.

Есенин слиза на гара Баку. Пролет е. Последната негова пролет. Посрещат го „като хан“. Весел персийски файтон го понася до

калдъръмените улици. От прозорците на Губа майдан ширазки килими и копринени хоросански шалове радват неговия светъл поглед. Пазарът бръмчи като кошер — същински техерански пазар. Продава кой каквото може. Само спомените му нямат цена: те са по-скъпи от златото на сарафина в Исфахан. Поетът ще го попита: „Как да кажа ласкаво на Лала, да ѝ кажа, че е моя тя?“.

*И сарафинът отвърна кратко:
любовта е свят необясним,
в любовта въздишат само сладко
с поглед, заблестял като рубин.*

Край файтона беловласи старци ще му говорят вековни истини, такива, каквито може да знае само персиецът от Шираз:

— Четири неща говорят за съвършенството на мъжа: умение да се съветва с приятел, да бъде търпелив към врага, умение да угаси в себе си пламъка на страстта и да преглъща горчивите думи.

— Ти си най-мъдрият от всички — благославя го Есенин и му дава един туман, — твоите думи го казват, но нека чуем и другите!

Това е мушоира, вид поетическо състезание на Изтока.

Приближава друг мъдрец и подмита с миглите си неговия персийски килим:

— Три предимства можеш да получиш по три начина: от врага можеш да се избавиш, завързвайки с него приятелство; можеш да достигнеш целта с търпение и само със смирение можеш да завоюваш любовта на хората!

— Ти също си много умен — благославя и него Есенин, — на, вземи този златен туман и си реши с него брадата!

Пристъпва трети:

— Приятел и враг можеш да изпиташ на път, в мъка и при болест!

— Имам ги и трите — казва Есенин и дава на този два тумана. — Сега ще видя кои са ми приятели, враговете си знам!

Път!

Колко километри стоят зад гърба му. От Константиново до Москва. От „Радуница“ до „Москва Кабацкая“ току-що излязла в

Ленинград. Москва. Берлин. Париж. Ню Йорк... Италия. Айседора Дънкан танцува върху струните на неговата душа... Ще се върнат през есента на хиляда деветстотин двадесет и трета година и той ще се пресели със сестрите си Катя и Шура при Галина Бениславска. Айседора ще замине на турне в Кавказ и Крим с надежда, че той ще я настигне, но вместо това ще получи телеграма: „Писма и телеграми до Есенин повече не изпращайте. Той е с мен. При вас няма да се върне никога. Галина Бениславска“. Объркана, Айседора ще му телеграфира, че навярно неговата прислужница Бениславска пише: „Писма и телеграми повече да не изпращам... Мигар си сменил адреса? Моля, обясни с телеграма... Много те обичам...“

Много години след неговата трагична смърт ще открият следния подготвен отговор: „Аз ти казвах още в Париж, че в Русия ще си отида от теб, ти ме озлоби, обичам те, но няма да живея с теб, сега съм женен и щастлив, желая ти същото, Есенин“. Бениславска прочита телеграмата и забелязва, че щом се разделят, то по-добре е да не споменава думата любов. И той написва на гърба на листа: „Аз обичам друга, женен съм и съм щастлив...“ През пролетта на хиляда деветстотин двадесет и пета година и Галя ще получи следното кратко писмо: „Мила Галя! Вие сте ми близка като приятел, но аз повече не ви обичам като жена“.

Мъка!

Тя разкъсва гърдите му! По-тежка е от канарите на Кавказ. Двете му деца живеят със Зинаида Райх при Майерхолд. Трябва да се грижи за своите сестри Катя и Шура. Къде са приятелите му? Имажинизъм. Акмеизъм... Новият живот всичко отвява като вятър... В Константиново селският комсомол подема агитките на „Бедния Демян“, а комисарят снема кръста от църквата. В родната му къща, на стената — Ленин. Старата Рус се отърсва от мъглите на миналото. Нежната му душа откликва на всичко и не една струна се къса там... Зинаида, Айседора, Галина... Папагалът на една кавказка циганка изтегля венчален пръстен. Есенин го подарява на София Андреевна — Толстой, внучка на Лев Николаевич. През декември в Батуми е срещнал Шагане. Вече е написал първите две стихотворения от персийския цикъл, а след това ще ѝ ги чете заедно с „Шагане, моя ти Шагане!“ и „Казваш, само по гърдите...“. Ще се запознаят в квартирата на батумския журналист Лев Повицки. Ще я чака на

излизане от арменското училище. И ще се разхождат дълго. Ще ѝ чете стихове. Шагане си спомня: „Нерядко по време на такива разходки той се замисляше, дълго гледаше към морето, наблюдавайки залеза“.

През февруари двадесет и пета година, този залез ще го отведе от Батуми към Баку и те повече няма да се видят. Само една снимка ще занесе от нея в Москва, за да я покаже на Шура. Ще остане и името ѝ — в сърцето му — само до двадесет и осми декември, сутринта, хотел „Англетер“, стая №5 в Ленинград, а в „Персийски мотиви“ — за цяла вечност.

Болест!

Той вече я има. Чувствува се изоставен. Нещо го тегли, но и той не знае накъде. Усеща се ограбен — толкова много словесни бисери е раздал! Какво е взел в замяна? Понякога му се струва, че някакъв Черен човек го преследва, ще го убие... и той се мъчи да се скрие под каквото му попадне. Търси защита. Но кой да го спаси от Черния човек, неговия двойник. Този, който с лека ръка го е отклонявал от пътя. Чаечерпецът на живота го угощава с „червеникав чай“ вместо с „люти водки и вина“. И той го моли нежно:

*Сипвай, чаечерпецо, от чая,
няма дълго да те лъжа сам.
Аз какво сега ще правя, зная,
но какво ще правиш ти — не знам.*

Баку. Персия. При Чагин... Всичко това му се вижда като спасителен бряг, чистилице, рай. И той тръгва към него с наивността на дете и с решителността на мъж. Ханската вила в Мардакян. Пьотър Чагин. Клара Ериховна. Роза, Сергей Миронович... Все още има приятели. В деня, когато пише стихотворението за Хелия и ѝ го подарява с молба да го предаде след време на дъщеря му, той пише и до Галина Бениславска, може би едно от последните си писма до нея: „Тук ме обграждат с много голямо внимание. Чагин ме посреща като брат. Живеея при него... Отношението е изумително... За вас вече имам стихотворения.

Главното е в това, че трябва да летя за Техеран. Самолетите са хубави. Трябва да платя за паспорта, за самолета също...

Разберете и вие, че отивам да се уча. Искам да се отбия и в Шираз и мисля на всяка цена да го направя. Нали там са се родили най-добрите персийски лирици...“

Кога се върнах в хотела, не помня. Знам само, че преди да заспя, взех стихотворенията му и прочетох само две от тях: онези, които е писал между първи и седми април. Те бяха: „Въздухът чист е и син е...“, където поетът утвърждава, че „само в прегръдка разкошна (няма ни скръб, ни тревога), само със флейта среднощна“. И по-нататък:

*Ето това дял желан е —
дял за сърца уморени.
Вятър благоуханен
пия с устни солени,
вятър благоуханен.*

И второто стихотворение: „Златно свети хладната луна...“, в което „олеандърът дъхти с шибоя“.

Ведър е неговият край:

*Влюбвай се, живей, недей да питаш.
В златен здрач целувай и върви.
Ако искаш мъртви да почиташ,
живите със тях ти не трови.
Туй дори Шехерезада пяла —
ще повторят медно лист след лист.
А комуто е страстта умряла,
можеш само да го съжалиш.*

С ЛЮБОВ И ДРУЖБА

Нощем Баку беше такъв, какъвто можеше да бъде само един крайморски град — обърнат с покривите надолу върху дъното на залива. Най-дълбоко се забиваше Момината кула, която и през деня се извисяваше над другите сгради, за да се слее с небето. Около мен имаше много приятели, но аз търсех онези, които ги нямаше. Минех ли край редакцията на „Бакинский рабочий“, струваше ми се, че виждам Есенин, оживял от легендата. Той е болен, скоро ще постъпи на лечение, Чагин е забранил да му се дават пари в такова състояние... Бог знае накъде може да замине с тях... Или да влезе в някоя чайхана! А пари той има доста — много нови стихове са се появили по страниците на вестника. И другаде.

Есенин е седнал на тротоара пред редакцията, свалил е сламената си шапка и през сълзи — Черният човек се е появил отново — казва:

— Хей, хора, защо треперите над вашите дребни монети? Дайте на бедния руски талант... Парите могат да направят всичко, но не могат да създадат храбър войник, мъдър учител, надарен певец и изкусен майстор.

Към него незабелязано се доближава Пьотър Чагин.

— Какво правиш, приятелю — хваща го той за ръката и му помага да стане, — да вървим в редакцията. Още днес трябва да отидем в поликлиниката.

Сергей Александрович се съгласява. Той вярва на Чагин. Толкова грижи му е създавал — и пак му помага във всичко. Затова по-късно ще му посвети едни от най-хубавите си стихове.

Край оперния театър два случая ме върнаха години назад. И тук ми помогна Пьотър Иванович:

„Дойде един ден у дома и казва, че ако искаме да видим бившата му жена Айседора Дънкан, трябва да отидем в театъра. Тя узнала, че съм тук — каза той — и дошла на гастролни, мислейки, че аз ще отида при нея и ще се помирим. Но не, казва, това няма да стане.“ В театъра ние, разбира се, отидохме и видяхме Дънкан. Танцуваше

необикновено. Като птица летеше по сцената, и, струваше ни се, че не четиридесетгодишна жена, а млада девойка, пърхаше из въздуха. Дънкан веднага видя седящия в ложата Есенин, и, покланяйки се, му изпрати въздушни целувки, като направи ниски реверанси. Но Есенин напусна театъра, без да се види с нея. За помирение и не мислеше.

Какво помирение! „Който е обичал, не обича, който е угаснал — не гори“. В минута на болка и творческа самота той си спомня за кучето на Качалов, вижда го край себе си, дори бълнува и в съня си говори с него. „Дай лапа, Джим...“ И го зарича, щом дойде тя, да лизне ръката ѝ за всичко, „в което съм виновен и невинен аз“. Този случай ще накара народният артист Качалов да разказва след време:

„Пристига млада, миловидна девойка и пита: «Вие ли сте Качалов?» — «Качалов» — отговарям. «Сам ли пристигнахте?» — «Не, с театъра» — «А друг не сте ли довели?» Недоумявам. «Жена ми, казвам, е с мен, приятелите.» — «А Джим не е ли с вас?» — почти възкликва. «Не, казвам, Джим остана в Москва.» — Ай-ай, Есенин ще бъде съкрушен, от две седмици е тук в болницата, непрекъснато бълнува за Джими и казва на доктора: «Вие не знаете какво куче е то! Ако Качалов доведе Джим тук, аз веднага ще оздравея. Ще му стисна лапата — и ще оздравея, ще се къпя с него в морето». Девойката си отиде огорчена: «Е какво пък, ще подготвя някак Есенин да не разчита на Джим».“

И той добавя, че както се изяснило по-късно, това била „самата Шагане, персиянката...“.

Мили, сърдечни спомени. Колко много от тях научавах по пътища и от книги, записвах и вярвах, докато един ден, съпоставяйки всичко, разбрах как се раждат легендите за великите хора. Никаква Шагане не е идвала в Баку — тогава и след това, пък и кой е знаел тогава, че в Батуми, в арменското училище преподава Шагане Тертерян. През хиляда деветстотин двадесет и първа година тя се е омъжила за Степан Рубенович Тертерян, ражда ѝ се син Рубен, а в средата на двадесет и четвърта година овдовява и остава да живее със сестра си Катя, за да се срещне през декември същата година със Сергей Есенин — случайно и завинаги. Тогава тя се е казвала Шагандухт, родителите ѝ я наричат Шага, а тя от себе си е добавила едно „не“, за да прилича на други арменски имена Карине, Гайяне и подобни романтични героини от опери и балети. Това се узнава много

по-късно, през петдесетте години, защото през хиляда деветстотин и тридесетата година тя се омъжва за втори път — за композитора Радгес Григориевич Тальян. И чак през петдесетте години светът разбира за автографа, който Сергей Есенин ѝ е оставил на пети януари хиляда деветстотин двадесет и пета година в Батуми, върху страниците на стихосбирката „Москва Кабацкая“: „Дорогая моя Шагане, Вы приятны и милы мне. С. Есенин“. И ще започне да разказва, как се е срещала с него, как са се разхождали из Батуми, как са се возили на шейна в оня чудесен аджарски сняг, който на десет години пада веднъж. Фотокопие от този автограф, както и други скъпи реликви от тези батумски срещи, получих и аз. Пазя ги като нещо скъпо, наред с една шишарка от италианския кедър в Мардакян. Той гледа и до днес към прозореца на Есенин, откъдето поетът е чувал „рой гласове на врабчета“.

Качалов много е обичал Есенин и се е вдъхновявал от него, когато е писал спомените си. Дори е посветил цели страници на това, как Есенин е „летял за Персия и се е върнал вече оттам“, макар че и той е съобразил на това „летял“ да сложи кавички — дотолкова Персия е вълнувала сърцето на поета. И той е летял понякога в сънищата си към нея, а след това навярно е разказвал, особено в онези минути, когато се е чувствувал зле. Или е бълнувал. Или е пишел чудните персийски стихове. Но той е бил творец, който е пял не само на една струна. В едно декемврийско писмо съобщава на Чагин: „Сега съм в Батуми. Работя и скоро ще ви изпратя поема, според мен най-доброто от всичко, което съм написал“. Става дума за „Анна Снегина“ — поема за Октомври и селото, където могъщият талант на поета загатва, че скоро ще се родят нови произведения за революцията и за човека, който му е направил най-голямо впечатление — Ленин!

София Андреевна — Толстой, неговата последна съпруга, тази, която дълги години ще носи пръстена, изтеглен от папагала на кавказката циганка, между два други свои пръстена, защото е бил много по-голям от тях, ще напише: „Есенин се отнасяше към Владимир Илич с дълбок интерес и вълнение. Често и подробно разпитваше за него всички, които го познаваха и в неговите думи имаше не само възхищение, но и голяма нежност. Смъртта на Ленин направи на поета огромно впечатление. Няколко часа остана той в Колонната зала пред ковчега на вожда“. Няколко часа, а след това цели месеци ще го извиква в мислите и чувствата си, за да го пресъздаде,

както само той може — без викове и пози, с гениална простота, достойна само за Ленин.

Вървах по улиците на Баку, а покрай мен сякаш преминаваха дните на неговата последна година. Питях за поликлиниката, където е бил. Съмнявали се за възпаление на белите дробове... Не е имал такова. Чагин го държал близо до себе си. В края на февруари се завърнал за малко в Москва. Дълго го е чакала Галя. През зимата е дошла от Ленинград леля й Нина Поликарповна и с другите подаръци е донесла специално за Сергей един тумбест самовар. Сестра му, Александра Александровна, си спомня: „... Когато в края на февруари хиляда деветстотин двадесет и пета година Сергей се върна от Кавказ, пихме чай от самовара, тъй като нямахме друг чайник. Този самовар се вижда и на фотографията, където Сергей е сниман с мама и й чете. Снимката беше направена през март хиляда деветстотин двадесет и пета година. Мама тогава пристигна да ни навести и Сергей й прочете поемата «Анна Снегина». Тя, както винаги, слушаше Сергей със затаен дъх, не го прекъсваше, за нищо не питаше. Неграмотна, тя отлично разбираше и дълбоко чувствуваше стиховете на своя син и много от тях само от неговите четения запомни наизуст“. Тя ми писа, че много добре си спомня, как през същото време Сергей й е разказвал за учителката от Батуми и е показвал нейната снимка, където Шагане е с „черна ученическа престилка“.

Мислех си, как ли е слушала този разказ Галина Бениславска, какъв ли трепет се е надигал в изстрадалата й душа? Тя е познавала и обичала Сергей Есенин още преди той да се ожени за Зинаида Райх, преживяла е неговото „задгранично бягство“ с Айседора Дънкан, за да й изпрати, струва ми се, с голяма радост известната телеграма до Кавказ. Могла ли е да знае, че в средата на юни той ще срещне София Андреевна Толстой и воден от случайния венчален пръстен на циганския папагал, ще замине да живее през лятото в Мардакян, край Баку, в „ханската вила“ на Пьотър Чагин, а на осемнадесети септември ще сключи брак с нея, макар отлично да е разбирал, че този брак не му е нужен! Няколко месеца преди смъртта. Една година след това Галя завършва своя жизнен път на гроба му във Ваганково, оставяйки върху цигарена кутия краткото оправдание на сърцето си: „30 декември 1926 година. Самоубих се тук, макар да знам, че след това ще обвинят още

повече Есенин... Но за него и за мен е все едно. В този гроб е най-скъпото за мен...”

Казвах си тогава: да не се надбягваме с времето. Човек, каквото и да прави, не може да го изпревари. Може само да го догонва. Или да се стреми към това. Наближавал е Първи май. Водили са го на нефтените кладенци, гледал е огньовете на Баку, срещал се е с Фрунзе, със Сергей Миронович. Пьотър Чагин го е поканил на първомайското тържество в Балахинския промишлен район, същия, който и аз видях. Тогава този район е бил по-малък и не се е издигал толкова дим над червените покриви. Това е било тържество, което, по разказа на очевидци, е преминало без манифестации и речи, а с поздравници и в приятелски разговори със Сергей Миронович Киров. Есенин прочел стихотворението „Първи май“. А след това „Капитанът на земята“. Откъси. И накрая — неговите нови персийски стихове.

Персийска мъка се лее от тях. Чувството е вплетено в мисълта. Киров разбрал, че са гениални. И се обърнал към Пьотър Иванович: „Виж, как е написал — сякаш е бил в Персия. В Персия няма да го пуснем, отчитайки опасностите, с които може да се сблъска, и страхувайки се за неговия живот. Но нали сме ти поръчали да му създадеш илюзия за Персия в Баку? Създай я! Каквото не достига — да се доосмисли“.

Още в този миг Есенин отново е „летял“ нататък, към мечтата на своя живот. Но само „летял“. Създадени са повечето от стиховете от персийския цикъл. През юни и юли ще бъде за малко в Константиново и за повече в Москва. От родното си село ще донесе „Всеки труд, сполуко, благославяй...“, „Кривнал кепе, крача сам през долината...“, а от Москва на двадесет и пети юли ще замине със София Андреевна Толстой за Баку, в Мардакян, на тридесет и два километра от града, в Апшеронския залив, където през първите десетина дни на август ще създаде последните четири стихотворения на „Персийски мотиви“: „На поета участта е тежка...“, „Бедно сърце, не тъгувай“..., „Милата с два лебеда-ръце...“ и „За какво така тъжи луната...“. Галина Бениславска смята за необмислено решението му да замине със София Андреевна — Толстой. Но Есенин вече не може да се владее. Макар че усеща: не постъпва правилно. Черен вихър го носи към края. Неговата поетическа Персия го зове. Напред, напред — никакво спиране. Пред нищо. Към Пьотър Иванович, в Мардакян. За да напише през август

върху „Персийски мотиви“: „С дружба и любов на Пьотър Иванович Чагин“.

Когато през хиляда деветстотин шестдесет и седма година Пьотър Чагин почина, погребана го до Есенин, във Ваганково, наблизо е и гробът на Галина Бениславска. Но преди смъртта си Чагин ни оставя следните редове: „Още на другия ден аз му създадох такава илюзия. Настаних го в една от най-хубавите бивши хански вили с огромна градина, фонтани и всичките му източни странности — същинска Персия! Живееше Сергей Александрович в тази вила, според неговите думи, «като някой хан», но дори в обстановката, създадена като илюзия за Персия, не му излизаше от главата и сърцето родното, рязанското“.

Той разказва още, че стихотворението „Шагане, ти моя Шагане“ е посветено на него, тъй като една сутрин Есенин донесъл стихотворение, което започвало така: „Чагане, ты моя Чагане!“. Но той го помолил: „Сергей Александрович, — как така! Ще ни се смеят хората...“ И тогава Есенин го заменил с Шагане. Чух и друга версия — Есенин е минал през азербайджанското село Чаган и за него е написал това известно в цял свят стихотворение. А Шагане Талян ми изпрати автографа, който ѝ е оставил Есенин на четвърти януари!

Кое беше вярно!? Скоро щях да узная!

ХЕЛИЯ НИКОЛАЕВНА

Избягвай глупците, които се мислят за умни. Съветът в присъствието на други се приема като упрек. Страхувай се не от броя на враговете, а от тяхното единство — с тези и други мисли ще се срещне Сергей Есенин край Каспийско море, в Баку, сред кипариси и олеандри, между образи и поетически видения. Последната му пролет ще го упойва с мирис на олеандри и шибой ще дъхти в душата му. Черният човек ще го преследва, но той пак ще намира сили да се шегува пред Пьотър Чагин. „Пьотър Иванович — ще му каже той, — страх ме е не само от Черния човек, но и от вас“. „Защо?“ — ще се учуди Чагин. „За това, защото умът ти е по-малък от моя, но силата — по-голяма!“ Или още: „Не ме радва, че хвалиш моите стихове... По ми е драго, когато ги видя по страниците на твоя вестник“...

Три женски имена се срещат в „Персийски мотиви“: Шагане, Лала и Хелия. Едната е от Батуми, другата — персийка, третата живее в Баку. Това се знае, но колко години е трябвало да минат, за да се открият техните следи, за да останат само трите. След неговата смърт много хора са се стараели да попаднат, па макар и с най-дребни букви, в събраните му съчинения. Всеки разказвал и доказвал къде е видял Есенин и какви думи е издумал поетът пред него или нея, точно под кой бор или кипарис е чел стихове. Прелиствайки пожълтелите страници на времето, четейки избелелите му думи, оставах с впечатлението, че Сергей Есенин не е имал време да говори като човек, а когато се е доближавал до първия срещнат е започвал „да пее“ в ямби и анапести, в синкопирани дактили и амфибрахий. Явили се претенденти за съпружество, бащинство и много нежни сърца взели да се взират в паспортите си дали случайно не е записано там името Шагане. Явил се и един мъж, който чрез съд искал да докаже, че жена му е именно онази Шагане, в чиито обятия Сергей Есенин е получил великите творчески ритми, за да напише „Персийски мотиви“.

Лала произлиза от персийската дума лал — рубин, а може да се разбира и като червен полски мак. В Шираз — поетическата столица на Хорасан, срещнах много девойки с името Лала, но понеже Есенин

не е успял да долети до този розов град, на никоя не повярвах, че се е срещала с Есенин и го е вдъхновявала напише безсмъртните си стихове. Неговият могъщ талант си е измислил персиянката Лала, чиито устни са имали карминения цвят на рубина, за да изпее най-съкровеното си чувство — любовта. Нека Данте има Беатриче, Овидий — Лаура, Пушкин — Керн, а той е доволен от измислената персиянка, която ще събере златната пепел на неговата любов.

Шагане!

Още преди да я срещне в Батуми, Есенин е написал първото си стихотворение от „Персийски мотиви“. Старата рана в душата му е стихнала — той вече не е пиан.

*Всичко днес лекуват в чайханата
сините цветя на Техеран.*

За този Техеран Качалов ще напише по-късно, че поетът вече е „летял“ до него, и че Шагане го е търсила в театъра в Баку. Но още преди да я види поетът, Шагане като дума означава царствена, или както се пее в песента — ти си чудесна! Започвайки своя персийски цикъл, той е изградил вече в сърцето си царствения образ на своите чувства. И срещата в Баку само е доуплътнила този образ, породил се, още когато поетът през май хиляда деветстотин двадесет и първа година посещава Ташкент и за първи път се докосва до Изтока. Следват Тбилиси, Батуми, Баку, Кавказ, Крим. Много хора ще напишат спомени: как един му подарил Антология на средновековната персийска поезия, Шагане му дала — на арменската и той много се интересувал от стиховете на Чаренц, друг го запознал с грузинската, азербайджанската поезия, за да се стигне до срещата му с Омар Хайям, Саади, Фирдоуси — имена, цитирани в персийските му стихове.

Третото име, както вече споменах, е Хелия. Хелия Николаевна. За нея Есенин е написал последното стихотворение на „Персийски мотиви“. Нежността на поета в него е най-голяма. Но защо да ви разказвам за Хелия, се запитах, когато вървях към нейния дом на улица „Малигин“. Не е ли по-добре лично да ви срещна с нея... Край мене вървеше и Низами, не онзи велик поет от средните векове, а един мой връстник, който само в едно приличаше на великия Низами — че

можеше да обича. Този Низами обичаше България и направи много, за да научи неговият народ нещо повече за нас. Това минало време на „вървеше“ ме кара да си спомня за внезапната смърт, която го отне от приятелите му. През един ден на миналата година писмото, което му бях изпратил, се върна обратно с кратко пояснение: „Уважаеми... Поднасям ви дълбокото си съжаление, че не мога да връча Вашето писмо на адресанта, тъй като почитаният от всички Низами Мамедов почина внезапно на 20 април. Куликова“.

Низами вървеше тогава до мен и ще продължава да върви. Виждам как приближаваме двуетажния дом, лутаме се пред тъмното стълбище, за да спрем накрая пред краткия надпис. „Чагина Роза Петровна“.

Роза Петровна, жена на средна възраст, с широко и светло лице, седна на виенския стол до прозореца. Свечеряваше се. Посочи ни потъмнелите фотьойли до ниската трикрака масичка, върху която вече белееха чаените пиалушки. Както при всяко първо виждане и сега всичко започна „С приездом“. Добре дошли! Времето? Вали ли у вас или не вали? Харесва ли ви тук? — Засипа ни с тези и други подобни при такива случаи думи, които никому не са нужни, но са необходими за климата на запознаването: накратко — тренировка като пред състезание по „кой каквото има да каже“. Разбрах, че живее сама. Още продължава да работи като коректорка в редакцията на „Бакинский рабочий“. След това тя продължи: „Работя вече тридесет и седем години... Родена съм през 1919...“ Почувствувах вълнението в гласа ѝ. Навярно затова постоянно ме питаше дали и у нас вали! В стаята беше полутъмно, но можах да забележа, че очите ѝ са сини. Прочела моя поглед, тя обясни: „Майка ми, Клара Ериховна, беше немкиня, а баща ми — руснак“. „По-рано живеехме на улица «Щорс»... Там идваше Есенин. И там живееше... Така че не гадайте и не ме питайте точно на кой от тези фотьойли е седял!“

Тя приглади русите си коси. Като че се унесе, когато спомена за Есенин. Имах странното чувство, че сега — без майка и баща, — когато е сама, ако има нещо светло, което да е останало в живота ѝ, това е споменът за времето, когато поетът със златните коси е играл заедно с нея, карал я е да се катери по гърба му, къпал се е заедно с нея, говорел е с нея „по телефона“ и тя го е молела да не я нарича Роза, а Хелия. Хелия Николаевна, на името на измислената от нея артистка.

Кристалната ѝ детска душа е била миражът, който от години е мамел Есенин и той с чисто сърце ѝ посвещава последното стихотворение на „Персийски мотиви“.

Припомних ѝ, че Сергей Есенин със своя автограф ѝ отправя поръка: „Хелия Николаевна! Това е много скъпо. Когато видите моята дъщеря, предайте ѝ го! С. Е.“. Изпълнихте ли тази поръка? „Не! Когато пораснах, не потърсих Татьяна Есенина... Мисля, че тя живее в Ташкент. Не сме се виждали и не сме си писали“. Долових за миг, че очите ѝ се присвиват в тъжна усмивка. В мен звънна стихът на Есенин, отправен към нея:

*Дай да се усмихнем — ти и аз —
за местата мили в този час.
Ветре, от морето тихо вей —
чуй как славей розата зове!*

След любовта към Лала, след нежните чувства към Шагане, Есенин намира, че е най-добре да завърши поетическия си цикъл за любовта — един от най-хубавите в световната поезия — със стихотворението, посветено на шестгодишната Хелия Николаевна — Роза Чагина, от чийто чист детски свят той прави велик поетически символ. Стихотворението е написано през пролетта на хиляда деветстотин двадесет и пета година, след това той пише още стихове от своята персийска съкровищница, но стихотворението за Хелия той още при написването определя за край на целия цикъл. Това ме кара да мисля, че този цикъл поетът е носел в сърцето си още преди да се е срещал с Лала и Шагане, с Хелия или София Андреевна.

Срещала ли сте се с Шагане?

Този въпрос я накара отново да се усмихне, но сега вече по-весело. Вярно ли е, че стихотворението за Шагане отначало е било написано за Чагин; има ли то нещо общо със село Чагин? Или батумската учителка е тази, с която поетът се е срещал на аджарска земя?

„Какво да ви кажа — започна тя, — в последно време почти всички, които познаваха Есенин, измряха... Останалите могат да приказват каквото си искат. Според мен най-вероятна е версията за

батумската Шагане. Вярно е, че баща ми Пьотър Иванович, да му е светла паметта, често се шегуваше и казваше: «Чагане, ты моя Чагане!». Дори в спомените си писа, че стихотворението е било написано за него, но аз мога да кажа, че това беше една негова шега и ние често се смеехме на нея. И му казвахме: Чагане, Чагане... За селото ми звучи невероятно. Съмнявам се Есенин чак толкова да се е влюбил в неговия прахоляк... И затова приемам само историята с Шагане Нерсесовна Талян... Не, не съм се срещала и с нея... Едва ли Есенин я е отминал равнодушно“.

А дали случайно не си спомня как е измислила все пак това име Хелия Николаевна?

„Не, всичко си е така, както съм разказала по-рано.“ И тя ни върна към него. „... Спомням си русия, млад светлоок, красив чичо...“ — и повтори онова, което е казвала много пъти и на други. След това добави: „Нито баща ми, нито майка ми помнеха откъде се беше взело това име! Но какво да се прави, когато едно дете иска да стане артистка, какви ли имена не си измисля. А може и Есенин да ме е нарекъл така... Може да съм приличала на някоя негова позната. С толкова артистки се е срещал... Знаете за връзките му с тях, на кого е посветил «Москва Кабацкая»... Около Качалов и Майерхолд е имало много. А нали и първата му жена Зинаида Райх е от тези среди!“

На вратата се почука. Влезе съседката ѝ Елисавета Алексеевна. „Ай... ой — ой — започна тя, — гостъ из-за граници уже пришел!“ Запознахме се. След нея влезе и един огромен дог. Като теле. Отначало си показва муцуната и като че ли се засрами да влезе. Елисавета Алексеевна ни обясни, че кучетата от тази порода били много срамежливи, докато някои мъничета били нахални като мухи. „Влез! Влез!“ — покани го тя и му посочи стола между мен и Низами. Едва тогава забелязах, че това не беше никакъв дог, според моите познания за този род животни, а булдог, който — стори ми се — можеше и да грухти.

Вслушахме се в думите на Роза Петровна:

„От много години идват при мен различни хора — пътешественици, есенници, влюбени и разлъчени, самотни и с приятели, ентузиастични. Питат, разпитват къде точно е живял, на кое легло е спал, какви думи е казал! Вярно ли е, че в Мардакян, във вилата на Чагин са живели със София Андреевна — Толстой, внучката

на Лев Николаевич — нерегистрирани? Ой, ой — па това или онова вино ли е предпочитал, или водка, цинандали или шампанско! Пушел ли е «Боломорканал»? Един ме пита кой номер обувки е носел?... Искал да си поръча същия номер и за себе си, защото знаел много номера в живота!... Ех, хорското любопитство е по-страшно и от арията за клеветата!“

„Ти за Росини ли ни разказваш?“ — попита Елисавета Алексеевна. Върху подноса, който тя носеше, чайт димеше и ни забулваше с приятния аромат на южното слънце.

Низами се оживи: „Веднага се чувствава, Елисавета Алексеевна, че сте истинска бакинка! Запарихте ни индийски чай“.

Елисавета Алексеевна довърши мисълта си: „Много обичам този композитор!“.

Отпихме няколко глътки чай и когато се умълчахме, Роза Петровна довърши мисълта си:

„Питат... разпитват... ще ме разпънат на кръст. Коректурите ли да чета или да откроя музей Хелия Николаевна!? Да има с какво да си убиват времето екскурзиантите... С чем могу помочъ — пожалуйста!“

Роза Петровна продължи: „Баща ми разказваше, че когато Есенин за първи път пристигнал в Баку, през есента на хиляда деветстотин двадесет и четвърта година, по някои прозорци откъм улиците нарочно били провесени персийски килими... Май че и чайхана построили!“

„Може ли още една чаша!“ — обади се Низами.

„Моля!“ — каза Елисавета Алексеевна и доля на всички от димящия чайник. Само догът не пожела. И остана да се чуди с тъмнокафявите си очи — как може да се пие такъв врял кипяток!

В СИНЯТА МЪГЛА

Стаята на Роза Петровна ми се стори много висока. Имах чувството, че ако пожелае, може да вмести и втори етаж. Печката — стара руска печка, покрита с пъстри керамични плочки, взели цветовете на дъгата — изглеждаше повече от два метра висока. Стари гоблени разказваха за Кавказ — Малък и Голям, за хора, цветове и традиции от тази земя, затворена между две планини и две морета. Балконът гледаше към улицата и сега беше подпрял с перилата си огненото кълбо на залязващото слънце. Четирите стени заключваха за Хелия един свят, изпълнен с името на Есенин. Тя разгръщаше старите албуми, вадеше от чекмеджета и малахитови кутийки писма, телеграми, писма, телеграми и вещи, всяка от които живееше със своя история. Срещала се е като дете със знаменития поет, а с годините едно след друго е събирала всичко, което се е докосвало до него. Видях титулната страница на членска карта, № 81, на Есенин Сергей Александрович, издадена на 20 октомври 1925 година — малко повече от месец преди смъртта му, в която се потвърждава, че е член на Всерусийския съюз на писателите — московски отдел. В една анкетна справка поетът отговаряше, че е започнал да пише стихове на тринадесет години... Следваха: Сергей Есенин на двадесет години; Галина Бениславска, седнала на стол, със скръстени ръце и очакващи очи — пълни с вяра, че той ще се върне при нея. Заедно със семейството на Пьотър Чагин: революционери, герои от Гражданската война, младежи с мустаците на Будьони. Айседора зад рамото на поета. Шагане... Тези образи се мяркаха пред очите ми, проблясваха като малки звезди в полумрака и отново заемаха своето място в стаята на Роза Петровна. Нейният глас допълваше онова, което фотоапаратът не беше успял да запечати:

„Мама разказваше — продължи мислите си Роза Петровна, когато чаят вече беше изпит, — че веднъж, когато Есенин останал без пари, а не трябвало да му дават, отишъл на гарата в Мардакян и си заложил дрехата. На следващата сутрин бюфетчикът я донесъл.

Всички знаели, че е гост на Пьотър Чагин... Как да ви кажа, той вършеше понякога необясними неща... Или искаше да ги върши.“

Роза Петровна замълча за миг. Двоумеше се дали си струва да разказва за чути и видени неща. Не чакахме дълго:

„Един път се върна само по риза, седнал на волска кола, а около него — безпризорни. Къде са ходили, какво са правили — никой не разбра, но беше без сако и обувки. Баща ми плати за колата, а новите му приятели, щом разбраха, че това е знаменитият руски поет, на другата сутрин донесоха всичко.

— Вземи ги, Сергей — молеха те, — извинявай, брат! Не че ние сме толкова лоши, а дворяните ни направиха такива! Трудно се отвиква“.

Слушах всички тези неща и се мъчех да отделя зърното от плявата или по-точно стремях се да разбера поета, претоварен от песни, измъчен от срещи и събития, извисен от високонадареното си сърце. Приличал е тогава на кавказки саз, готов да звънне от болка и радост, от гняв и възторг. Стоял е край брега на морето, а душата му е плувала към Шираз. Лежал е под зелените свещи на кипарисите, унесен от соления дъх на каспийския вятър.

„В Мардакян — поде отново Роза Петровна — той страдаше от мания за преследване. Бяха страшни минути за него. Връзваха го... Помня, че имаше буря. Ревеше Каспийско море. Той се хвана за покривката на масата, всичко събори на пода... Страхуваше се от своя Черен човек... и се криеше зад каквото намери“.

Споменах за таралежа, който ѝ е бил подарен от него. Тя отвърна:

„Да, той наистина обичаше животните. Донесе този таралеж, за който съм разказвала и друг път. Сигурно в градината на Мардакян тогава е имало много. И ми го даде да си играя на топка. Шегуваше се, разбира се. А таралежът се завря под леглото, оплете се в някаква прежда и не знам какво още — мама едва се справи... Веднъж ме зарадва с лисиче... Малко, пухкаво, с къса опашка. Когато поотрасна обаче, оказа се, че не е никакво лисиче, а чакал. Един невъзпитан чакал. Всичко преобърна въкщи. Изпохапа ни... Едва се отървахме от него... А кой му го беше дал, бог знае!“

В малката пауза, която настъпи, Низами спомена за София Андреевна — Толстой и се обърна към мен с думите: „Тя не е била

пълна, а — изящна!“. Роза Петровна дочу това обяснение и каза:

„Не, не беше изящна... Бях започнала седмата си година, когато те дойдоха във вилата в Мардакян... И знаете ли, ще бъда откровена, много е писано по този въпрос, но и аз имам мнение: мисля, че той искаше да се ожени за нея, защото беше внучка на Лев Николаевич — Толстой... И какво да ви кажа: след уют, макар и беден, при Галя, той попада в мрачния шестетажен дом, където живее София. Около нея близки, с които тя не говори. Или ако си разменят по няколко думи — те ще бъдат само на френски. А от времето на Айседора той е възневидял да се говори само на чужд език край него. И както казва сестра му Шура — Александра Александровна — Сергей веднага разбрал «че те са свършено различни хора, с различни интереси и различни възгледи за живота»... Да, те живееха тогава в Мардакян нерегистрирани — през август хиляда деветстотин двадесет и пета година — неговият последен август, — но е вярно и това, че на осемнадесети септември хиляда деветстотин двадесет и пета година е сключил в Москва официален брак с нея, макар че е имал предчувствието, че «от новото семейство едва ли ще излезе нещо, всичко тук е прекалено запълнено от „великия старец“, той е навсякъде — и на бюрата и в чекмеджетата по тях и по стените, струва ми се дори на тавана, така че за живите място няма. И това ме задушава...»

Мисля, че ви е известно това писмо на Есенин до неговия кавказки приятел Николай Вержбицки?

Мама — Клара Ериховна — понякога им сервираше...“

Низами се намеси в разговора: „Чувал съм, че е имало и слуги, облечени като персийци. Създавали са му илюзия за чайхана!“. „Не, това са измислици — каза Роза Петровна. — Нямаше никакви персийски слуги. Когато човек стане велик — какви ли неща не измислят за него... Имаше само килими. Персийски килими. И никакви фесове, хареми и шахски салтанати. Хората измислят това, което биха искали да видят... Киров идваше понякога с жена си. Седяха и пиеха чай. Мисля, че това беше през лятото на хиляда деветстотин двадесет и пета година, тогава Есенин беше тук със София Андреевна — Толстой. Преди това идваше сам.“

Знам от мама, че когато е имал нервна депресия, София Андреевна е бягала от него, криела се е по другите вили в околността. Пък и той не е искал да има тогава никой около него... Чувствувал се е

изоставен, ограбен, самотен, необичан от никого... Не е бил съвсем прав. Още тогава той е бил знаменит поет и се е ползвал с уважението на много хора. Но неговият творчески гений е търсел непостижимото.

Ходел в редакцията при баща ми. Искал пари, но не му давали. Знаели, че не е добре. При един такъв случай той слязъл на тротоара, свалил си шапката и се обърнал към минувачите: „Дайте на бедния руски талант!“.

Обади се и Елисавета Алексеевна. Сякаш бяхме забравили, че край нас седи и съседката на Роза Петровна и от време на време дава някакви знаци на своя дог. Той мируваше като куче, което живее в апартамент.

Тя каза: „Роза Петровна, по-рано не си ми разказвала тези неща. И като че ли пред мен не искаш да споделяш всичко. Знаеш, че и аз събирам спомени за Есенин!“.

Низами се наклони към мен и ми пошепна: „На кой каквото трябва!“.

Навън се стъмни. Вятърът се усили. Той издуваше завесата на прозореца като корабно платно. Само да пожелаехме — можехме да отплуваме. Къде? Към Персия... Да търсим Лала. Да ѝ подарим „килим ширазки и копринен шал от Хорасан“.

Догът се премести до вратата и сякаш застана на пост. Низами помоли: „Махнете това куче от вратата, моля ви, човек не може да си отиде от него“.

Не трябваше да превеждат на кучето. То разбра всичко и се махна оттам. Отново се вгледах в снимките. Роза Петровна ни показва семейството си: нейния дядо, баща ѝ — Пьотър Чагин, майка ѝ — Клара Ериховна. „През миналата година умря. От една година съм сама“. На следваща снимка — Роза. На пет години. Русичка, с ниско остригани коси. Като видя, че се вглеждам в нейното светлооко детство, тя каза:

„С мама живеехме заедно. През хиляда деветстотин двадесет и шеста година те се разделиха с татко... Навярно знаете, че през хиляда деветстотин и шеста година той замина за Ленинград. Татко ни повика да отидем и ние да живеем там. Но след това получихме телеграма да не отиваме. Пак телеграма — да не отиваме... Все пак, отидохме... и три години живяхме в Ленинград. Но в друга квартира. Оказа се, че в квартирата му се е настанила Мария Антоновна, със син и дъщеря от

първия и втория си брак. Никога след това не питах татко как бе приел това решение. И мама не питах...

Татко почина през хиляда деветстотин шестдесет и седма година в Москва. Погребяха го до Есенин във Ваганково... Не, не бях на погребението. И мама не ходи. Беше тежко болна. Плакахме тук, в тази стая... Сега Мария Антоновна живее в Москва. Разказва спомени за Пьотър Чагин. Иска да открие музей... Показва автографи от Есенин. Откъде и как ги е получила — не знам!“

Задържах погледа си върху една снимка на Сергей Есенин, върху която пишеше: „Дорогому Петру с любовью и дружбой, как память о Баку и залог наших будущих встреч во всех шататах СССР. Сергей Есенин, 25 г.“.

Роза Петровна обясни: „Преди да отпътува за последен път от Баку — в края на август или началото на септември — Сергей Есенин отишъл в редакцията на «Бакинский рабочий», заедно със София Андреевна. Баща ми го нямало. Той оставил снимка с автографа, тази същата снимка и парче крепсатен за мама“.

Елисавета Алексеевна застана, за всеки случай, край дога. Сбогуваме се с Роза Петровна Чагина. Тя остана в синята мъгла на огромната стая и на своите спомени. Остана и в сърцето ми като шестгодишна. Видях как в Мардакян Есенин ѝ казва „по телефона“:

*Скъпа моя, Хелия, прости.
В път безкраен розов цвят цъфти.
Много рози пламват и притихват,
но една се от сърце усмихва.*

Елисавета Алексеевна също ни каза „довиждане“. И се извини: „Прощавайте, че с едната си ръка придържам кучето. За всеки случай. То е малко особено. Посреща хората по акъла и някои изпраща със скъсани дрехи. Слава богу, че вие се отървахте!“.

Простено да му е, си казах, и побързах да се спусна по каменните стъпала. Навън ме очакваше такъв вятър, че само тротоарът можеше да ми послужи за опора. И тогава разбрах защо наричат Баку „Град на ветровете“.

ПОСЛЕСЛОВ

ИЗ ПИСМА ДО АВТОРА ОТ...

Талян Шагане Нерсесовна

„... С Есенин се запознах в първите дни на декември хиляда деветстотин двадесет и четвърта година, а в края на януари хиляда деветстотин двадесет и пета година той замина за Баку. Трябваше отново да се срещнем през лятото на 25 година, обаче в Батуми той повече не дойде.

Стихотворението «Шагане, ти моя Шагане», беше написано през декември хиляда деветстотин двадесет и четвърта година. На четвърти януари хиляда деветстотин двадесет и пета Есенин ми подари книгата «Москва кабацкая», «Ленинград хиляда деветстотин двадесет и четвърта година» с автограф, чието копие Ви изпращам. Изпращам ви също стихотворението на поета Юрий Дубасов, посветено на мен, а също и две мои фотографии — разликата в снимките е 50 години.

* * *

За съжаление аз не се познавам с Александра Есенина, макар че при пътуванията до Москва съм се стремяла да се срещнем, но нямах удобен случай...“

Александра Александрова Есенина

„Вие питате за моето отношение към версията за Шагане. Аз никак не се съмнявам, че в стихотворението «Шагане, ти моя Шагане» Есенин е използвал звучното име и източния произход на Шагане Нерсесовна Талян.

Разбира се, Шагане не е Пушкиновата Анна Керн и тя не е вдъхновителка на Есенин в работата му над цикъла «Персийски мотиви», тъй като над този цикъл Есенин е работил още преди запознаването си с Шагане. Но аз добре помня пристигането на Сергей от Кавказ през февруари 1925 г. в Москва, когато вкъщи той разказваше за нея и показа фотографията ѝ, на която Шагане е в черна

ученическа престилка. Всички версии, че Есенин, работейки над това стихотворение, е имал предвид Чагин или някакво селце са неверни.

* * *

Вие питате дали съм се срещала с Шагане, писали ли сме си — не! Никога не съм я виждала и нямаше нужда да си пишем. Нали Сергей я е познавал много малко и в неговото сърце тя не е заемала голямо място. Що се отнася до другите жени, представили се за Шагане, то аз за такива не съм чувала, а въобще жени, доказващи своите връзки с Есенин, имаше много. Много са у нас и «роднините». Има «сестри», «синове»...

Легенди и слухове много, но за кого от великите не се създават легенди!“

ВРЕМЕ Е ЗА РУС ДА ТРЪГНА АЗ

СОЛЕНИЯТ ДЪХ НА МОРЕТО

Мардакян, ако се съди по смисъла на думата, е място, където се раждат мъже, които се давят в кладенец. Дали се е удавил някой не знам, но аз поне нямах такова намерение, когато тръгнах за там през Апшеронския залив. Не е мислил да се дави и Есенин. Духаше вятър. Облаци с цвета на нефта бягаха по небето. Булдозери тъпчеха душата ми, триони режиха моите нерви. Имах чувството, че и мен ще ме сложат като облицовка на сградата срещу хотела. Всичко това се извършваше сега, в наши дни, а някога е било друго. Единственият шум в Баку е идвал от нефтените помпи. „Качай, качай“ — викали богатшите, — „вие нефт качай — качай, а ние ще ви даваме акъл!“

И това им било много: машини, мотори, мирис на земно масло. А от морето — дъх на сол. Съгледали Апшеронския залив: място на завет, място където се раждат само мъже... Започнали да строят вили покрай него, зашумели кипариси, пламнали в зелен огън борове. Построил си дом в Мардакян и Муртуз Мухтаров. Дом с балкони и персийски фонтани. Олеандри и шибой. Дом — четириъгълен като манастир, но не за молитва. А по средата на двора — басейн. Вода да шуми, вятър да лъха, чернооки красавици да се разхождат край него. Строил, без да знае, че след революцията тук ще живее Чагин, Пьотър Иванович, че Есенин ще приеме този дом за Персия... И един ден върху мраморната плоча на входа ще пише: „Тук, в селището Мардакян, през 1924–25 г. живя и твори великият руски поет Сергей Есенин“. Мухтаров не се удавил в кладенеца, а се е самоубил. Взели му нефта. Нямамо вече на кого да дава акъл. А неговата огромна вила се превърнала в дендропарк.

Това твърди и седналият до мен поет Алиага. Преминал през ада на Данте, пресъздал го на родния си език, този Алиага се влюбил в брежите на Есенин. И решил да ги пренесе на азербайджанска земя. „Още малко и ще видиш Персия!“ — каза той, когато между зеления свят на дърветата пламнаха покривите на първите къщи.

Персия! Бях я виждал — истинска и есенна. С ниско небе и едри звезди. Висока от мисли, дълбока от древност. И луна — едър златен

туман, с който можеш да заплатиш всичко; само не собствения си живот. Есенин я търсил за друго: след Ню Йорк и Париж, след Берлин и Соренто той закопнял да тръгне след кервана на чувствата и с нежен рязански глас да изпее своята лебедова песен „Персийски мотиви“. Много горчилка носел в гърдите си. „Пиша малко — съобщава той на Галина Бениславска. — Мисля да седна да пиша в Техеран. Кой ли дявол ме тегли натам!“ Имал покана за Батуми от Лев Повицки, журналистът, който го запознал с Шагане. Но „След Персия ще отида...“ — решава той. И по-нататък: „От Персия ще напиша по-подробно...“

След три дни отново ѝ съобщава: „Струва ми се, че няма да се върна много скоро, защото няма какво да правя в Москва. Омръзна ми да ходя по кръчмите. Известно време ще поживея в Техеран...“ И накрая една телеграма, в която четем: „Персия изгоря“. Кратко и ясно като есенински стих. Изчезнал е миражът в пустинята. Вятърът на неспокойния му живот го е отвял. Останал му е само последният август в Мардакян, където ще пристигне със София Андреевна — Толстой.

А преди това! Преди това — стихове, стихове, стихове. В края на годината и първите месеци след това — в Батуми. Шагане и работа над „Анна Снегина“. Ще завърши поемата в началото на март. И ще я чете на приятели. Образът на Анна — Л. И. Кашина, дъщеря на помещик от неговото брезово юношество — ще омагьоса всички. Фурманов разказва: „Той ни прочете последната си предсмъртна поема. Ние живо гълтахме ароматната свежа и здрава прелест на есенинския стих, стискахме си един друг ръцете, побутвахме се на онези места, при които вече нямахме сили да удържим нашата вътрешна радост“.

Майка му ще го чака на село, „в старото износено палто“. А той, оглеждайки изминатия от него път, няма да мисли за неръкотворни паметници. По дяволите, че е поет! Боклукът, оставен от поетите, и без него е достатъчен. И ще допълни:

*Да свърши нека,
само...
не,
недейте паметник ми вдига!*

Не може да приеме и съжаленията на Анна, която е обичала да бърби с него пред селската вратичка. Мечтали за слава тогава, днес той е пред своята цел... „Сергей! Аз тъжа и ви жаля! Обидно, вий сте поет, а вашите пиянски скандали сега са известни навред“. „Кажете защо?“ „Не зная“. „Че кой тогава да знай?“ „Навярно роден съм в случаен, дъжделив сиво — есенен край“. „Ах, смешник...“ „И вий също Анна...“

И той горчиво ще се смее, спомняйки си как за първи път му казват ласкаво „Не“, когато е обичал искрено и е бил обичан. А сега стои разпънат на кръст от думите на „Черния човек“ — неговия двойник в огледалото: „И една четиридесетгодишна жена наричал мръсница и своя любима“. Тук вече не се усеща ефирът на неговия рябинов стих: ритъмът е тежък от многото препъвания в живота, думите са пълни с пелин и самопризнанието — горчиво и отровно — е изпито до дъно.

И в един прекрасен ден...

Пьотър Иванович ще продължи: „... Телефонът позвъня. Вдигнах слушалката и отново чух гласа на Сергей Александрович, който ми съобщаваше за второто си пристигане, но този път с жена си — София Андреевна — Толстой. «Виждате ли, каза той, не мога да живея дълго без Баку и бакинците, отново пристигнах при вас...»“ По развълнувания му глас Чагин разбрал, че Есенин искал да отиде в Мардакян. Поканил го и те се заселили в зеления оазис на своя август, зелен от олеандрите и кипарисите, солен от каспийския вятър и тръпчив от предчувствието за ленинградския „Англетер“, декемврийското утро и всички онези стихове, в които неговото вяро чувство го кара да сподели: „Баку, прощавай! Няма да те видя...“

А вилата е огромна: стройна алея от тополи, няколко басейна. Един от басейните е много красив, направо приказен. Той е ограден с висока каменна стена, с чугунена вита решетка отгоре... понеже е много дълбок и децата могат да се удавят в него... И колко още подробности ще се опишат, алея по алея, кипарис след кипарис, когато поетът няма вече да съществува. И ще се препрочитат стиховете, които той е написал през онези дни — последните стихове от персийския му цикъл: „На поета участва е тежка...“ и „Бедно сърце, не тъгувай...“

Показа се площадът пред гара Мардакян. Надписът над ресторанта гласи: „Гюлистан“. Не допусках, че може да бъде и

другояче: че къде по тези места ресторантите или чайханите не се казват „Розова градина“! А сградата — бяла, със синкаво облачен покрив. Източни инкрустации и пъстроцветна керамика, покрита с глеч, събираха като във фокус спускащите се към нея улици, възпирани от тежките огради на бившите „нефтени“ вили. Бях сигурен, че всичко наоколо е останало от времето на Есенин — и сградата, и къщите, и боровете дори, но воден от опита, исках да се убедя още веднъж. „Всичко си е точно така! — не ми даде да се доизкажа Алиага. — Да казва кой каквото ще, но ние бакинците сме такива: за нещо горяло и събаряно никога не казваме: това е уникално, това е най-старото в света... Веднъж една екскурзоводка ме удиви: след като съобщил, че еди-коя си църква — която се намираще пред очите ни — е най, най, най... единствена и неповторима, накрая просто между другото ни каза, че е била възстановена преди пет години, тъй като през войната била станала на пух и прах. И помен нямало от нея... Всичко наоколо — и той направи широк кръг с ръка — е потъвало и в погледа на Есенин... Не в кладенците на Мардакян!“

В погледа на Есенин... от дните, когато е разбирал, че „На поета участта е тежка, щом на дните истината знае...“ И още:

*Жалкото канарче е готово
с чужд гласец да пее песен слаба.
На света е нужно друго слово,
собствено, макар като на жаба.*

*Мохамед е прекалил в корана:
силните напитки забранява,
но поетът няма да престане
с вино в мъка да се утешава.*

И когато поетът съглежда своята мила, легнала с друг в щастливо ложе... няма той да ѝ забие ножа, а ще си свирука сам до вкъщи: „Що, че ще умра като бродяга на света и туй ний знаем също“.

В началото на август, по същото време, пише и друго стихотворение, четиринадесето в персийския цикъл:

*Бедно сърце, не тъгувай.
Няма в нас щастие, няма,
нищият търси измама...
Бедно сърце, не тъгувай.*

Спомних си този стих и разбрах раздвоението в душата на поета. „Живея в Мардакян, но ме тегли по надалече — пише той. Къде — сам не зная. Ако се озова някъде към Байкал, не се учудвайте...“ Но и тук не намира покой. Не го радва вече и София Андреевна. През юли се е разделил с Галина Бениславска и е отишъл да живее при своя приятел Наседкин, Василий Фьодорович, който девет дни преди смъртта му се оженва за сестра му Катя. И ще решат да празнуват сватбата в Ленинград... Но преди това, на 16 юни, Есенин пише на Катя: „Ще се оженя за С. А. — Толстой и ще замина с нея за Крим...“ Преселва се в квартирата ѝ, в мрачния дом, запълнен от „великия старец“. В края на юли той ще позвъни по телефона на Пьотър Иванович и със София Андреевна ще стъпят на мардакянска земя, ще отиде във вилата на Муртаз с горчивата надежда, че ще заживее „като хан“, но веднага ще сподели върху бялото небе на листа, че „на поета участта е тежка, щом на дните истината знае...“

Стоях пред входа на вилата със същото чувство, което ме бе обзело, когато посетих мавзолеите на Саади и Хафез. Тук нямаше мрамор, нямаше и могъщи борове, забили чела в небето: нежна бреза протягаше белите си ръце към тъмния чугунен барелеф. Скулпторът Салаев е уловил Есенин в замислена поза, подпрял главата си с лявата ръка, а с дясната докоснал разгърнатия свитък хартия, където над подписа „С. Есенин“ е издълбано:

*Прощай, Баку! Прощай, как песень простая!
В последний раз я друга обниму...
Чтоб голова его, как роза золотая,
Кивала нежно мне с сиреневом дыму.*

... Последният куплет от неговото стихотворение за Баку е пропито с чувство за прекрасни и неповторими дни. Камъните на стената, наредени по височина, издигаха бялата ѝ снага нагоре, и открояваха още повече чугунения август на поета, над чиято къдрокоса глава дъхтяха ароматни цветя, свежи и нежни като стиха му. Не питах от кого са. Знаех, че едва ли ще се намери човек, отправил се към дендрариума на Мардакян, който да спре с празни ръце на това място, където с Алиага почувствувахме едновременно смисъла на голямата поезия и поетическата присъда на времето. Желанието на Есенин да не му издигат паметник не е могло да попречи на хората да покажат своята любов към поета, изпял най-искрените си песни за тях. Приблужи се Людмила Георгиевна, екскурзоводката, която ни чакаше. Тя сякаш донесе със себе си шума на боровете, дъха на кипарисите и цялата бодлива красота на огромното зелено стопанство, прорязано от дълги алеи. Нейните живи кафяви очи бяха готови да ни разкажат за сребристосивото поле на кактусите; за това, как едни цъфтят само нощем, сами в тъмнината, а други имат красиви и изящни цветове, но живеят само няколко мига. Блясват и изчезват. Но с блясъка си озаряват вечността.

Някои от кактусите приличаха на свещници. Мамилариите разстилаха своите зелени бодливи килими. Само никъде не виждах тополите, за които си спомняше Чагин. Уловила погледа ни, Людмила Георгиевна каза: „Не, тази бреза не е от дендрариума... Не е и от Рязан. Взехме я оттук, наблизно, от нашия апшеронски край. И я посадихме пред барелефа. Но... тя расте на рязанска пръст... Донесохме я от Константиново, където на трети октомври хиляда осемстотин деветдесет и пета година в семейството на руския селянин Александър Никитич Есенин и Татяна Фьодоровна Есенина се е родил Сергей. Затова е красива и нежна...“

По-нататък чух още много други неща, някои от които успях да запиша: соленият дъх на морето не успя да изсуши брезата. Не я прекърши и вятърът. Със зелени устни тя зашептя своя тих разказ за поета. А хората, които я видяха за първи път, я нарекоха Анна!

ЗА КАКВО ТАКА ТЪЖИ ЛУНАТА?

Беше ден, а говорехме за луната. Исках да попитам „цветята мили“, може би розата щеше да ми разкаже за своята тъга, но Людмила Георгиевна не разрешаваше да спрем. „После, после...“ казваше тя и с нетърпение ни водеше към стаята на Сергей Есенин. Сякаш отиваше там за първи път. Узнах, че в тази вила е сниман филмът „Аршин мал алан“ и вече очаквах, че ще се намери някой да ми изпее и песента му. Може би нашата нова позната. „Не — отвърна тя, усмихвайки се. — Това може да направи нашият директор Рашид Мамедович. Човек, който притежава такъв голям и красив дендрариум, като този в Мардакян, не може, вървейки между дърветата и кактусите, да не пее!“

Оставихме песента настрана. С Алиага вървахме мълчаливо. „Тук са се състояли срещи — продължаваше тя, — симпозиуми, идват хора от цял свят — гледат и разсъждават върху дървесното бъдеще на света... Но винаги ще се намери някой да попита: «А в коя стая е живял Сергей Есенин!». Есенин ли — казах веднъж, като исках да отложам малко моя отговор, нека първо ви запозная с кипарисите и италианския кедър... А той ме прекъсва: «Не ме интересуват тези храсти... По-красив кедър от Есенин не познавам». Отложих екскурзоводските си обяснения и ги въведох в стаята на Есенин!“

Тя беше пред нас, разтворила двукрилата си врата. Влезе Людмила Георгиевна, влезе бакинският поет. Не чувах стъпките му, тъй леко стъпваше той, сякаш се страхуваше да не събуди някой, да не разпилее синия въздух, идещ от каспийския бряг, носен от ръцете на вятъра; вятърът, тих денем, а нощем — луд. Така съм виждал да влиза само ученик при учителя си. Още повече че Алиага беше превел много негови стихове и сам бе написал поемата „Есенин в Баку“.

Щях да зърна стаята след миг.

Спрях за минутка на входа. Не бързах за никъде. Много пътища бях извървял и много пустини бях видял, за да стигна до последното лято на великия руски поет, край Баку, в Мардакян, където с горчивия сърп на сърцето си той е събрал най-зрелите плодове на своя тридесетгодишен живот. „Щом е писал стихове тук — чух да се говори

отвътре, — значи е отивал към подобрене...“ Не разбрах точно за какво ставаше дума, но си спомних анекдота за разсеяния лекар, който, като влязъл в стаята на умрелия, попитал близките му: „А преди да почине, имаше ли пот на челото?“. „Да!“ — отговорили объркано те. „Значи е отивал на добре!“

Вярвал в своето утре и Есенин. Но от всичките му стихове, написани в Мардакян и Баку, извира оная гениална предопределеност, каквато има само у Ботев и други безсмъртни творци. Не го е очаквал старопланински връх. Не е знаел, че в края на декември ще замине за Ленинград, за да завърши живота си в стаята на „Англетер“, където за първи път живее с Айседора Дънкан. Но в това „Баку, прощавай! Няма да те видя...“, което той пише на заминаване от каспийския град, има поетическа истина, потвърдена с кръв.

Пьотър Иванович, неговият славен бакински приятел, е бил зает през деня в Баку. Много работа му е възлагал Киров. Трябвало е да редактира „Бакинский рабочий“ и чак привечер, както си спомня съпругата му Клара Ериховна, през прашните улици и нефтените сонди той тръгва за Мардакян. През ситния бриз на морето ще чака с нетърпение да се покаже зеленият килим на каспийския бряг, опасал дома, в който живее. Чагин е работил в Баку, а в стаята, в която вече бях влязъл, и Клара Ериховна и София Андреевна — Толстой са развличали Сергей Александрович с надеждата, че той ще забрави ненужните срещи и веселите компании. Той много обичал да седи край басейна или да лежи на килима, мечтаел, пишел стихове, а след това ги четял. „Често го канели в близката почивна станция и той на никого не отказвал, с охота отивал, четял, разговарял с хората. Във вилата имаше и площадки за тенис и крокет, където Сергей Александрович често прекарвал времето си. Ходехме и на плаж.“ А вечер в тази стая се събирали съседи. Имало пиано. София Андреевна свирела — пеели, танцували, — и, разбира се, Сергей Александрович отново четял стихове.

Споменът за разсеяния лекар не ме напускаше. Знаех стиховете, написани в тази стая, след малко щях да се срещна с тях, а това „пеели, танцували“ приемах като една негова забрава. Той изведнъж е смъквал покривката от масата, не близките гръмотевици и светкавици са го плашили, а приближаващият Черен човек — образът му от огледалото

отсреща, който му припомнял извървяния път, с най-острите завои и стръмнини.

Край мен се мяркаха вестници, снимки, книги с пожълтели черни корици, изрезки от списания, писма и стихове в ръкопис... Грижливите ръце на Людмила Георгиевна бяха събирали всичко свързано с Есенин, както наесен се събират семената от дърветата. По едно време се показва и Рашид Мамедович. Макар и директор на дендрариум и талантлив специалист, по-късно той показва, че таи не по-малка любов и към този малък поетичен кът, или както го нарече „бъдещия музей на Есенин“.

Прозорецът, който гледаше към Каспийско море, ме поведе към плажа. Погледът ми се плъзна по жълтата алея, заобиколена от два реда кипариси. „А това отляво — каза Людмила Георгиевна — е италианският кедър, съхранил в паметта си живия Есенин, трийсетгодишен, този «хан» от поетичната Персия на руското слово!“

Пред очите ми се появи и вестникът с поемата на поета Алиага, или както той повтори на български: „Али господин“. С едри печатни букви бе написано: „Есенин в Баку“. Людмила Георгиевна се приближи и рече: „Алиага, простете, че по-рано не ви познавах, но щом дойдохте тук — веднага разбрах, че сте вие: през всичкото време очите ви бяха насочени към нея... Когато сте я писали, едва ли сте предполагали, че вършите това за нашия музей...“ *Музей* тя изрече удължено и сякаш в думите ѝ долових нейната вяра, че тук ще бъде открит музей. Тя допълни шеговито: „Сергей Есенин е молил да не му се издигат паметници — ние ги носим в сърцата си, — но нали той никъде не е завещал да не се създават негови музеи. И какво: получаваме семена, обменяме разни храсти, и току изведнъж — между семената и бодилите — получим и някоя книга. Друг ни изпраща вестник. Трети — списание. Видят ли името Мардакян или Баку — веднага ни пращат всичко. Пишат. Наскоро получих писмо и от Шагане... Исква да дойде тук и лично да види точно в коя стая е живял поетът с внучката на Лев Николаевич“.

От снимката на стената ме гледаше Шагане Нерсесовна Талян. От времето, когато е познавала Есенин. Людмила Георгиевна завърши: „Ще ѝ пиша... Жалко, че поетът няма да бъде тук!“.

Високият таван на стаята удължаваше сенките ни. Помислих си, че те скоро щяха да заприличат на кипариси. Колко хора тогава щяха

да ни разглеждат из алеите на дендрариума. Стълбата пред вратата отвеждаше до малка площадка. Минах под сводестия полукръг на вратата, за да си представя как е греел той като ореол над златорусата глава на Есенин. Попитах и за басейна, описан с толкова подробности от мнозина, които са познавали поета. Тогава разбрах, че при преустрояването на двора в дендрариум той е бил засипан и сега върху пръстта над него растат „зелени стихове“. Минах и по алеята към брега на Каспийско море. И отново се върнах в стаята на Есенин, заставах до прозореца и се вслушах в гласа на врабците, които се караха из клоните на италианския кедър. От страниците на пожълтяла книга София Андреевна ми каза: „Прозорецът в стаята на Есенин гледаше към градината и често на разсъмване го събуждаха гласовете на птиците“. През това време той е обичал да пише. В едно такова ранно утро е записал със своя леко наклонен почерк:

*Рой гласове на врабчета,
нощ, а сякаш е ясно,
тъй е навред прекрасно.
Нощ, а сякаш е ясно,
и на устата ми клета
рой гласове на врабчета.*

Мислил е да включи това стихотворение в „Персийски мотиви“, но след това се е отказал, защото между шести и дванадесети август написва други две, не по-малко хубави и нежни... В тази стая, в Мардакян край Баку... а може би на масата пред мен, или на прозореца, а навярно и под италианския кедър отсреща... Не ги четях от разпръснатите вестници и книги пред мен. Те се раждаха отново в сърцето ми направо на български:

*Милата с два лебеда-ръце —
гали моите къдрици златни.
За любов човешкото сърце
пее и повтаря многократно.*

И по-нататък:

*Как ще преживея на света —
ще умра ли в ласките на Шага,
или ще тъжа за смелостта,
дето с песента от мен избяга?*

Погледнах отново към Шагане. И Есенин от стихотворението се връщаше към нея. Не към тази от Батуми, а към другата — Царствената, която е измислил като символ на всичко нежно и любимо, нелишен и от съмнението, че „той би пял по-нежно, по-чудесно, но без двата лебеда-ръце“.

Това съмнение ще го разкъсва нощем. То ще зашуми като олеандър. Поетът ще види, че неговата „техеранска“ луна е тъжна и самотна в небето на човешката душа. Кой да му отговори защо! София Андреевна? Не, отговорът ѝ може още повече да го натъжи. Венчалният пръстен, изтеглен от папагала на циганката — за него и нея, го е накарал да сънува вече, че пламти в розов огън. Този огън му шепне: „С всеки ден по-мил ми е света“... Тогава да попита Клара Ериховна, съпругата на Чагин! Но защо ли трябва да я занимава? Стигат ѝ грижите за нейната шестгодишна дъщеря Роза — Хелия Николаевна, чийто образ е изваян вече в последното стихотворение на „Персийски мотиви“. В тази минута поетът тръгва към брега на Каспийско море, минава под италианския кедър, върви сред уханието на олеандъра и шибоя. Поглежда към небето, но оттам не идва отговор. И мисли:

*За какво така тъжи луната? —
се обърнах към цветята мили.
Чух тогава: „Вслушай се в листата,
трепнали по розите унили“.*

*Розата пред мен се развълнува,
със листенца тайно ми отвърна:
„Шагане със други се целува,*

Шагане със други се прегърна“.

Какво му остава пред тази истина! Не на нея ли той е разказвал за родните степи? „Нека бъде прекрасен Шираз, но той няма рязанската свежест“. И я е молил да му пее за всичко, но не за подлунната ръжена шир. Където:

*Шагане, моя ти Шагане!
Там на север аз имам момиче,
то на тебе страшно прилича,
може би пак ме мисли поне...
Шагане, моя ти Шагане.*

Коя е тя — от „там на север...“ Какво да му каже розата? — „Русинът не ще се сети...“ Поетът ще наведе глава над листа и без да пита повече никого, с есенинска вяра, ще напише последния стих, готов да приеме света такъв, какъвто е бил и може би — ще остане...

*Твърде много срещат се измени,
мъки и сълзи — ще има още.*

*Но да бъдат пак благословени
люляковите красиви ноци.*

Не знам защо, но в този миг се спрях пред една телеграма на Айседора Дънкан, изпратена до парижките вестници: „Трагичната смърт на Есенин ми причини най-голяма мъка. Той беше млад, красив, гениален. Неудовлетворен от всички тези дарове, неговият решителен дух търсеше невъзможното. Той унищожил своето младо и прекрасно тяло, но неговият дух ще живее вечно в душата на руския народ и в душата на всички обичащи поезията“.

Древните индийци са казвали, че човек, който има велик ум, става жертва на една от трите бедни: или рано умира, или живее в

нищета, или не оставя потомство.

Останаха край каспийския бряг да чакам луната над Мардакян.
Имаше за какво да я питам и аз.

В ПОСЛЕДНИЯ АВГУСТ

В Мардакян, в последния август на своя живот, Есенин вече не мисли за Персия. И не мечтае за нея. Тя е изгоряла в душата му. Може би чрез своите стихове, написани в ханската вила, той я е видял много по-добре, отколкото ако беше я обгърнал с очите си. Това, че Грибоедов е загинал там, не го е възпирало. Не се е страхувал от неизбежното. Нали, казал си той, на никого още два пъти не са отрязали главата и трижди — неговата ръка. Понякога се е шегувал: Боже! Изпрати ми всякакво наказание за греховете — ще го понеса. Не ме обричай само да чета стихове пред хора, неразбиращи нищо от тях!

Точно така ли е казал? Или това е една от легендите за него, измислена от хората, които се прекланят пред поетическия му гений! Людмила Георгиевна не може да потвърди. „Откъде да знам — каза тя, показвайки ни своята есенинска колекция от книги, снимки и писма, — аз вярвам само на тях. Разбира се, има още живи бакинци, които през хиляда деветстотин двадесет и пета година са го виждали тук и са разговаряли с него. Но кой тогава е имал магнетофон да запише думите му — мисъл след мисъл!“

Намеси се и Рашид Мамедович: „Ако трябва да кажем нещо — можем, но то е за нашия дендрариум в Мардакян: колко борове, какви кактуси имаме... Виж за Есенин е малко по-друго. Аз съм директор, Людмила Георгиевна — агротехник, но и двамата, когато стане дума за Есенин, се стремим да не увеличаваме приказките за него!“.

Рашид Мамедович свали посивялата си от слънцето шапка, която забелязах да плува между кипарисите още при влизането в това есенинско място. Видях, че косата му е прошарена. Той улови погледа ми и се усмихна: „Така е, човек не може да бъде като вечно зеления боров свят. Какъвто се роди кипарисът, такъв и умира. С човека е друго. Що се отнася до поетическия талант — тук думата има Сергей Александрович“.

Обади се Людмила Георгиевна: „През март, тази година, Шагане Нерсесовна ми написа писмо. Иска да я приема в Мардакян, да види

музея на Есенин. А то — какъв музей — нали го виждате... Нещо като художествена самодейност на целия наш лесотехнически колектив“.

„И по-добре, че е така!“ — потвърди Рашид Мамедович.

„Защо?“

„Защото сега всичко си е така, както е било при Есенин. Знам, ще открият музей, може би във връзка с осемдесетгодишнината на поета. Но тогава всичко ще замирише на лак и балсам. Тези три стаи ще заприличат на гимнастически салон. Ще сложат терлици пред входа. Билетопродавачи ще предлагат брошки и разни евтинии... Ще напълнят всичко със самовари и черги, несънвани от Есенин... А сега — всичко е така както той го е виждал. Предметите му не държим под стъкло и ключ... Само стените измазахме, да стане стаята светла, като неговата душа...“

Директорът щеше да продължи да говори против „музейщината“ в нашия живот. Каза нещо като „защо да му правим такъв, когато поетът е жив-живеничък в сърцата ни!“, но забеляза, че Людмила Георгиевна искаше да завърши своя разказ за Шагане:

„Написах ѝ, че още няма музей. Не е открит. И засега не можем да я поканим... Ще се юрне народът да види и нея — кактус няма да оцелее в градината. Ще стане един дендрариум — чудо!“

„Аз не се страхувам за дендрариума — намеси се Рашид Мамедович, този път по-спокойно. Изглежда беше забравил дали ще има тук музей или не. — Пишете ѝ, че за съжаление, Есенин отдавна го няма тук. И няма възможност да я посрещне. Бог знае дали въобще го е виждала! Тази Шагане е била някоя наша азербайджанка. Само такава може да го накара да напише толкова хубави стихове. Нали така, Людмила Георгиевна?“

„Не, аз не съм тукашна и не знам дали е така. Мъжът ми е азербайджанец, но не знам защо не написах персийски стихове!“

От снимката на стената ни гледаше Роза Чагина, шестгодишната, от времето на Есенин. Погледът ѝ очакваше да се върне той, да я назове Хелия, и забравил за пътища и съдби, срещи и стихове дълго да си играят. „Бакинский рабочий“... Един до друг вестниците разказваха кога и какви стихове е печатал поетът, родени от сърцето му, така както ги е „видял“ и изстрадал: тръпчиво, но често и брезово. Следваха: Есенин с приятели край Каспийско море, Василий Иванович Булдовкин, току-що завърнал се от Техеран; поетът с Катя и Шура,

неговите мили сестри, а до тях София Андреевна — Толстой, Сахаров и Наседкин, бъдещият мъж на Катя.

„От дендропарк — обади се Рашид Мамедович — тази «ханска» вила се превърна в музей на Есенин... Не можем да си гледаме работата. Дойдат, погледат цветята, поспрат се пред кактусите, вкусят от нарочете, опипат това или онова дърво и току изведнъж започнат да задават въпроси.

— А къде е стаята на Есенин?

— На кой точно балкон са снимали филма «Аршин мал алан»?

— Той писал ли е стихове край този италиански кедър? А край този бор? Под онзи храст бил ли е?“

Още много други въпроси си припомни директорът на дендропарка. А после с радост разказва, как след много пот и труд са успели да създадат световна колекция от кипариси и нарочета. Тук растат и маслини, лаврови дървета, а евкалиптите ги връщат към древността. Следваха сребърни зарзали, палми, казуарини и широколистни шинуси, десетки иглолистни дървета. Някои от тях имаха такива имена, че само магнетофон можеше да възпроизведе как се казват. Има и паркинсония. „Какво е това паркинсония?“ „Ами паркинсония... точно така се казва!“ Трябваше да се съглася, че разбрах за нея. Чух по-нататък за желязно дърво, каменен бук и корков дъб. „Стига, стига!“ — помолих тогава, уплашен, че както върви изброяването, може и мен да причисли към дърветата.

„А тази шишарка е от италианската пиния, някои я наричат кедър“. Той я взе от масата пред нас и ми я даде за спомен. „Есенин е обичал това дърво. То и тогава е шумяло пред неговия прозорец...“

Погледнах навън. Италианският кедър се извисяваше като зелена свещ: огромна и весела. Рой гласове на врабчета извираха оттам. Стори ми се, че всеки миг поетът ще запише тези летни звуци и ще ни ги даде завинаги.

Стиснах шишарката в ръката си. Голяма, колкото ананас, тя се оказа твърда и тежка. Рашид Мамедович ми каза, че ако я сложа върху радиатор или печка, тя ще разцъфне за няколко часа. Ще се покажат семената — тлъсти и вкусни. Той продължи:

„В Италия се ядат като деликатес... И какво ли в края на краищата не се яде по света: котки, змии, крокодили, орли и врабчета, кокошки и фазани, дракони, гущери, жаби, а да не говорим за...“

Той не можа да се доизкаже, изрече нещо като ой-ой, спомняйки си за някои деликатеси от китайската кухня. Като разтърси глава, за да прогони неприятното усещане, отново се върна към моята едра шишарка: „Посадете някои от семената ѝ през пролетта... И пред вашия прозорец ще израсне един италиански кедър. Тогава седнете и ще видите какви персийски стихове ще напишете. Измислете си една Шагане — и пишете. След това... много Шаганета ще разказват за вас!“

„Прозорецът в стаята на Есенин гледаше към градината...“ — прочетох думите на София Андреевна — Толстой. От нея беше останала само снимката ѝ и тези няколко реда. А гласовете на врабчетата продължаваха да звучат от италианския кедър, от благородния лавър пред входа. Може би това не бяха същите врабчета, които е слушал Есенин, но от род на род и от лято на лято те пееха своята песен, записана с нежност и мъка от поета, с глас на таянка.

С думи и спомени, с вещи и борове Людмила Георгиевна разкриваше пред мен един свят — летен и отминал, чуден и тих. Учила за градинар, а започнала да се занимава със стиховете на Есенин. Нещо повече — сама пишела, но от години наред само за себе си. Живите не иска да трови с тях! Дори по време на войната без малко да стане член на Съюза на съветските писатели.

„Отказах се доброволно — сподели с едва доловима тъга Людмила Георгиевна, — но не ми е мъчно. Постъпих честно... Почувствувах, че не ми достига талант. А само с бабайтлък поезия не става. След като прочетох Есенин, реших, че няма смисъл вече да пиша! А нали знаете и мнението на Монтескьо по този въпрос?“

„Какво точно?“ — не можах да си спомня тогава.

„Слушайте: Но нима има нещо по-абсурдно от това: докато от една страна, мъдрата природа сякаш се стреми да направи човешката глупост мимолетна, от друга — книгите я обезсмъртяват. Вместо да се задоволи с това, че е отегчавал безнаказано съвременниците си, някакъв глупак всячески иска да измъчва и бъдните поколения, иска скудоумието му да надвие забравата, та потомствата да знаят, че е живял и да запомнят завинаги, че е бил глупак.“ Нямах какво да допълня. Людмила Георгиевна имаше да ми казва още неща. Това съкрати тягостната пауза.

„Затова се отказах от Съюза на писателите... Но има ли някой, който да е последвал моя пример? Е, сега и без членство си пиша по малко. За себе си. Лежат кротко вкъщи моите стихове — от ученически въздишки до космически частушки... Стоя тук в дендрариума, разхождам се из алеите, садя семена, а дъщеря ми работи с баща си в алуминиевия завод. Алиеви, всички ги знаят. И тук, или като се върна вкъщи, вземам химикалката и споделям с листа — студентите внимавки на ума и тъжните бележки на сърцето!“

Гледахме мястото, където е стояла писмената маса на Есенин. Не е имал тежко махагоново бюро, писал е навсякъде и върху перваза на прозореца, под италианския кедър. Но само рано сутрин, на разсъмване. Оставял е за други съннения следобед. А вечерите — те са били за пианото на София Андреевна, за разговори и песни, за четене на онова, което е било написано при изгрев-слънце, когато се е раждал денят, воден за ръце от соления каспийски вятър.

Людмила Георгиевна продължи: „От сутрин до вечер — народ, ум да ти зайде. Идват и по цял ден не си отиват. Започнат с парка и току изведнъж се юрнат към стаята на Есенин... Аз им говоря за дърветата и кактусите, а те ме питат:

— Разхождал ли се е по тази алея?

— Къде точно обичаше да пие чай?

Казвам «обичаше», защото има и такива, които, без да се замислят, смятат, че и аз по онова време съм била заедно с Есенин и съм ходила след всяка негова стъпка, за да мога след това да разказвам на такива като тях.

Казвах, че чай е пил, и друго е пил, но той тогава е пропуснал да обозначи местата — къде какво точно е правил...“

Тя се обърна към мен: „Да не забравите... ако посадите семената на италианския кедър, обезателно това да стане в пясък! Той не обича чернозема. Ей така: два-три сантиметра в пясъка... Всичко расте на своя почва!“.

Таванът на стаята се издигаше сив и дъсчен. Подът бе покрит с черен балатум. Мислех си, че само пластмасата може да устои на потока от любители на дендрариума и поезията. В книгата за посетители прочетох, че вчера беше идвал и Николай Тихонов.

В този миг чух гласа на Рашид Мамедович, който сякаш се оправдаваше: „Получихме бележка от Райкома... в смисъл че това е

важно научно учреждение, а не място за въздишки на любопитни туристи, които ни пречат да си гледаме градинските работи. Представете си, някой си дошъл от Каракум или Казълкум с надежда, че ще види какво е бор или пиния, а току изведнъж моли да му се разкаже за басейна, в който се е къпал Есенин! Разпитва жив ли е таралежът, който е подарил на шестгодишната Хелия, или иска да му се разкаже «нещо повече» за живота на Есенин със Зинаида Райх, Айседора Дънкан, Галина Бениславска и накрая с внучката на Лев Толстой — София Андреевна, с която е бил през август в тази стая. Един дори ме пита имало ли е тогава спални, или леглата са били разположени на ъгъл, с ракла между тях, за да си слагат възглавниците и пижамите. Хей, такъв любопитен народ! Не знам какво са прочели от него, а с такава страст се ровят в живота му“.

... Върнах се вкъщи и поставих шишарката между коралите от Аденския залив, морските звезди от Червено море, седефът и бисерите от остров Лусон. Вкамененият поглед на една костенурка я понесе от ден на ден. Не я сложих върху радиатора, нито на печката. Не посадих семената ѝ. Но ако някой поиска от тях — ще му дам. Нека опита да си отгледа италиански кедър. И тогава да види какви стихове ще напише. За Лаури и Шаганета или за това, което най-много е обичал след отечеството си. Като Ботев.

ХУБАВА СИ, ПЕРСИЙО, АЗ ЗНАЯ!

Вълните на Каспийско море прииждали и се връщали. Духал соленият апшеронски вятър. В зелени пламъци горели кипарисите. А работниците от Балхинския квартал на Баку имали вече нов приятел — поета Сергей Есенин. Киров му помагал да се срещне с новия живот; за неговата измислена Персия в Мардакян се грижел Чагин и той живеел там „като персийски хан“, подръпващ последните струни на своя живот.

Донесли му ловен сокол.

— Какво ловува? — попитал той.

— Диви патици и гълъби — последвал отговор.

— А какво яде?

— Една патица на ден.

— Пуснете го на свобода тогава, нека си я лови сам!

Умеел само да пише стихове и не искал да се занимава с нищо друго. Приличал на оня поет от легендата по тези древни места, който щом заговорел със своя падишах, през цялото време смутено си скубел брадата. Това дразнело властелина и той веднъж му казал:

— Ако още един път дръпнеш брадата си, ще заповядам да те обесят.

След няколко дни поетът оказал на падишаха голяма услуга. Последният проявил благосклонност, повикал го и споделил:

— Помоли ме за каквото желаеш, всичко ще направя за теб!

— Аз те моля само за едно — отвърнал поетът, — позволи ми да си дърпам брадата, когато поискам.

И той — когато искал — пишел стихове, късове от време и безсмъртни по дух. Несполучил с личния си живот, той се стремял да не остане встрани от бурните промени в сърцето на великата Рус. Мислел, че е вече готов да започне най-голямата си творба. „Признаваше ми — спомня си Чагин, — че мечтае да напише нещо епично за Гражданската война и обезателно началото на този епос, който трябваше да надмине и «Песен за великия поход», и «Анна Снегина», и всичко написано от него, да бъде за Ленин...“

И много още други неща щях да науча, и нови мисли да прочета в стаята, където Сергей Есенин е живял със София Андреевна, но казват, че добрият гост се познавал по това — става и си тръгва, колкото и да го молят да остане. Людмила Георгиевна с усмивка ме задържаше, беше много мила, но когато видях, че пред входа на вилата я очакваха двайсетина любители на горския свят, пожелах да си тръгна. Тя ме поведе през алеята навън — през кипариси и борове. Нямахме ги тополите от времето на Есенин. Първата работа на научните работници, когато основали дендрариума през хиляда деветстотин двадесет и шест година, била да ги изсекат. Тополевият пух покривал напролет всичко и ако човек гледал отдалеч — имал чувството, че зимата няма да си отиде скоро от Мардакян. По времето на Есенин алеята била обградена и с кайсии. Но кайсията е дърво — крехко и мимолетно. Цъфти десетина години и изчезва от белия свят, а какво да кажем за онези, които нямат сила да се борят с ветровете на каспийския бряг. Борове, само борове устояли на неговия бяс. И думи, неразпиляни от вятъра на годините.

Нямаше я Шагане. Нямахме го и Есенин. Да беше тук щях да го спра край някой кипарис и сам той щеше да ми даде най-точния отговор на кого е посветил стихотворението за Шагане: минавал ли е през село Чаган, вярно ли е, че е искал да увековечи в стих името на своя бакински приятел Чагин, или Шагане е само обикновено име на персиянка от Шираз, каквато е и Лала? Само Хелия бях открил, тя бе скътала в гърдите си спомена за златокосия поет, с когото се е разхождала по тези места, по които и аз вървах заедно с бакинския поет Алиага, и Людмила Георгиевна, голям поет по сърце. Тя се бе отказала от своите стихове, за да приеме зелените стихове на природата — кипарисите и боровете, като единствена мъдрост на своя живот. „И без мен и с мен — каза тя, толкова много писачи има на този свят. Един по-малко или един повече — това няма никакво значение. Но ако те знаеха онова, което аз разбрах от Есенин, поне половината от тях щяха да захвърлят перото... Тези дни бях при Хелия Николаевна — Роза Чагина...“

„Как — учуди се Алиага, — мигар Хелия от «Персийски мотиви» на поета е Роза Чагина, дъщерята на Пьотър Иванович?“

„Да!“ — потвърдихме с Людмила Георгиевна.

„И живее в Баку?“

„Да. На улица «Малигин»... В центъра на Баку“.

„Наистина ли?“

Втори път кимнахме с глави.

„Брей, че и аз живея в този район, а да не съм знаел досега!“

Тогава обясних, че и аз живея близо до Боянската църква, но също не знам всички подробности за нея. Затова Сергей Есенин е казал в едно свое стихотворение: „Голямото се вижда отдалеч!“

Вървахме по алеята към каспийския бряг: Искахме да загребем с шепи от синкавия мираж на неговата поетическа душа... Тази пътека е водела поета през сините води на неговото желание да посети Персия, да отиде в града на Саади и Хафез — Шираз и да се поклони пред гроба на мъдреца от Нишапур, който, изучавайки звездите, със звездно чувство тук-там е писал между редовете на научните книги по четири стиха, наречени рубаи. Кратки като човешки живот и вечни като света. В часове като този Есенин е седял край брега. Устните му са шептели:

*Час вечерен, жълтее покоя,
тихо розите шепнат насам.
Пей ми песен, единствена моя,
таз, която е нял Хайям.
Тихо розите шепнат насам.*

И след това отново е вярвал, че Василий Иванович Булдовкин, братът на Чагин, ще го посрещне на летището в Техеран. А от там — в Нишапур и Шираз.

Моят полет щеше да бъде обратен. На север. Имаше още няколко дни до него и затова още не бързах. Нищо в живота не се повтаря. А и аз не обичам да посещавам по няколко пъти местата, където вече съм бил. Други са чувствата тогава. Все едно че чета втори път книга или гледам филм, който познавам добре. На много места хората са построили по един кладенец или басейн, та всеки, който идва, да хвърля стотинки и дребни монети с надеждата, че някога ще се върне. Вървах и си мислех, че и аз съм правил това, „каквото правят другите“, но след това не съм се стремил да се върна, както не знам дали ще отида отново в Шираз — града на поетите, колкото и да е чудесен. И

дълго щях да си мисля за тези неща, ако не беше гласът на Людмила Георгиевна, който ме върна край Каспийско море.

„Алиага — обърна се тя към поета, — може би ще трябва да ми простите. Задържах ви много. За втори път обикаляме парка...“

„Моля ви се, моля ви се!“ — два пъти повтори той.

„Не, струва ми се, че отнех премногу от Вашето творческо време!“

„Не говорете така, Людмила Георгиевна, как може? Работата никога не свършва. Вълкът не ще избяга. И когато няма какво да се прави — също е работа! Толкова много неща научихме тук.“

„Но каква полза!“ — помислих си аз, защото си спомних за оня персийски сановник, който цял ден се мъчел да научи своя слуга:

— Щом гостът се нахрани, не вдигай веднага чинията, а го попитай не желае ли още.

По време на вечерята, когато сановникът си изял супата, слугата попитал:

— Не желаете ли още?

— Да, донеси още малко.

— Повече няма — отвърнал слугата.

Навлязохме в Баку, когато той вече пламтеше от светлини и „бакински огънове“. Облаци закриваха „техеранската“ луна на Есенин, и тя така изчезна от мен — загадъчна и нежна, както поетът тогава не беше успял да я задържи. Вятър. Камиони. Рейсове... Всичко се натрупа край един железопътен прелез и остана да чака в мрачината зеления пътнически влак — пълен с мъже от Мардакян, които се завръщаха живи и здрави. Не бяха успели да се удавят в кладенеца на неговото име. Зелен пътнически влак от зеления крайградски район. Високите бетонни колони ми подсказваха, че на това място ще има огромен мост, който „легнал по гръб“, ще помага на хората да се прибират, колкото се може по-скоро вкъщи. Нефтените помпи проскърцваха в мрака.

Алиага забеляза: „Те — нефт качай, качай, а ние — стихове“. Отвърнах, че по времето на Есенин помпите са били много по-малко и той е писал само когато не е могъл да не пише, и никак не е имал нужда от това: качай, качай! Добре е постъпила и Людмила Георгиевна, защото е предпочела да отглежда богоравни борове, а не да полива с поетически въздишки хилави цветове, достойни само за

семеиния албум... И щях да му кажа още, че е щастлив онзи, който взема пример, а не онзи, когото сочат за пример. Но защо ли си приказвах? Шумният поток на шосето ни повлече напред с такъв прахоляк, че в облака на неговия шум не долових дори собствените си думи. Тогава се върнах отново към стиховете на Есенин — огледало на неговия метежен дух. И си помислих, че ако поетът пише тихи стихове, не може да се казва Ураган.

Приближихме паметника на 26-те бакински комисари. Електрическите рефлектори го изсичаха в мрака, подхващаха го с дългите си ръце от светлина и го издигаха към звездите.

„Нали знаеш, попита ме Алиага, че тук Есенин е чел поемата си за тях.“

Отговорих, че знам.

„А ето по тази улица... той е минавал, отивайки към редакцията на «Бакинский рабочий», вестника на Пьотър Чагин!“

Казах, че вече бях вървял по нея.

„А в тази чайхана край брега...“

„Не, той не е бил в нея, защото са я построили преди пет години, но можем да изпием по един чай. Какъв искаш — азербайджански или индийски?“

„Разбира се, че индийски!“

„Два индийски чая — обърнах се към момчето чаечерпец, готово да ни поднесе червеникавия чай — вместо люти водки и вина. — Веднага личи, че си истински бакинец. Пиеш само индийски чай“.

„Откъде знаеш това?“

„От Низами... Този от средните векове, поета на Гянджа, и от нашия тукашен приятел... Преди няколко дни бяхме с него при Роза Чагина“.

„А защо не поканихте и мен!“

„Как? Нали едва днес научи, че сте съседни с нея... А колко пъти тя е чела коректурите на твоите стихове!“

... Прибрах се късно в хотела. Не знам защо, но бледата вечер над залива се сливаше с образа на есенинския лебед. Това чувство у мен се подсилваше и от един кораб, който беше останал да спи над вълните. Дълго си повтарях едно и също:

*Аз насам пристигнах не от скука —
викаше невидима: ела.
И ръцете лебедови тука
ме обвиха като две крила.*

Спах неспокойно. Животът на Есенин летеше като зелен влак през моя сън, пълен с пътници, които заминаваха за дендрариума на своя миг, и не се връщаха. Събудих се призори. Съгледах моя беден куфар, чието единствено богатство беше една шишарка от италиански кедър, и казах:

*Време е за Рус да тръгна аз.
Персийо! Напускам ли те вече?
Този ли е сетния ми час?
От любов към своя край далечен
време е за Рус да тръгна аз.*

Когато видях от самолета зелените факли на Мардакян, плътно налягали по брега на Каспийско море, край мене мина стюардесата. Тогава повторих: „Време е за Рус да тръгна аз...“ Тя поспря за малко, искаше да дочуе на какъв език приказвам, не й изглеждах тамошен. Продължих:

— Хубава си... — но тя бързо се скри зад завесата наблизко, навярно да ни приготви омлетите.

„Наистина!“ — обади се седящият отляво пътник. Като нахлупи грузинския си каскет, голям колкото връшник, той съучастнически ми намигна. Започнах отново:

*Хубава си, Персийо, аз зная.
Като факли розите горят
и отново ми шептят за края,
в който тези свежести цъфтят.
Хубава си, Персийо, аз зная.*

След това се зачетох в една книга на Марко Поло, в която той казва: Това, което разказах не е и половината от чудесата, които съм видял.

ШАГАНЕ... ШАГАНЕ

СЯНКАТА НА АРАРАТ

През юли хиляда деветстотин седемдесет и шеста година арменският поет Геворк Емин се радваше на топлото варненско слънце, отдаден на „творчески отдих“. Неговата стихосбирка „Век. Земя. Любов“ беше в списъка на предложените книги за държавна награда, и той, изпълнен с трепетно очакване, посрещаше зората, както сам казваше, с думите: „Здравей, земя! Двадесети век — ти си моята любов!“.

Седяхме край брега на морето, заслушани във „вековечния шум“. Миг след миг Геворк Емин ме водеше като за ръка из неръкотворните зали на прозаичната си книга „Седем песни за Армения“. Слушах внимателно, беше ми интересно да се докосна със сърцето си до скъпи за арменския народ имена, дати и събития; връщах се към всички ония часове и съдбата на арменския народ ставаше и моя съдба — трагична и велика, възкръснала като феникс из пепелта на вековете. Мислех си, че не съм срещал арменец, който след като спомене Арарат, да не въздъхне горчиво за всички мъки, преживени от този малък, но древен народ.

Така се случваше, че каквито и пътища да ме водеха по света, Ереван и Арарат отбягваха от моя поглед. Или по-точно: като че нарочно се стараех да не попадна там. Струваше ми се, че е още рано за такива среща. Нямах в душата си онези невидими нишки, които веднага щяха да ме втъкат в златния брокат на древната арменска култура. Пътувах ли из Азербайджан или Грузия, умишлено забавях крачките си, когато наближих арменските земи. Вълните на Черно море шумяха в душата ми, а с мислите си се връщах към Синьото езеро на Низами, недалеч от Кировабад... Малко оставаше да навляза в Армения; много пъти в Москва отказвах билет за Ереван с думите, че още не съм готов да се срещна с тази велика земя.

Геворк Емин разказваше за съновиденията на султан Хамид и младотурците след него, мечтите на които особено се разгаряли сутрин, когато си пиели кафето „и си гледали кефа“. И ето че през една такава сутрин в главите на султан Хамид и на младотурците се появила

идеята за образа на велик Туран, от „бреговете на Босфора до Байкал“. Черно море не било нищо друго, освен вътрешно турско море. Построили лагери в пустините на Месопотамия. Решили, че велик Туран може да се създаде, само ако се изтребят три милиона арменци. Така се стигнало до събитията от пролетта на хиляда деветстотин и петнадесета година, когато били унищожени и разселени около два милиона живи и здрави хора, останалите се разбягали „кой накъдето види“. „Живял древен народ — каза Геворк Емин — на своята родна земя, слят с нея. Кървав ятаган го отсякъл из корен, и се създали две страшни, чудовищни половини — народ без земя и земя без народ...“

Слушах думите на поета, равни и тихи, подобни на мелодия от древен музикален инструмент. Беше ги изплакал по страниците на своята книга и сега ги повтаряше с нов глас, оцветен с багрите на поетическата му душа. Песните за Армения се редяха една след друга, а аз си мислех за онази древна държава Наири, чието име ми звучеше като име на източна красавица, когато го срещях, ровейки се из старата персийска литература. Следваха друг народ и друга държава по арменските земи Урарту, някъде между деветия и шестия век преди новата ера. Но тази дума будеше моя поглед, зареян в древноиндийската писменост. От ден на ден, от година на година, всичко свързано с Армения — древно и съвременно — изпълваше душата ми.

Гениалният арменски поет Григор Нарекаци през десети век застана до рамото на Абулкасим Фирдоуси. Ехото на персийския мутакариб не беше много по-различно от кавказката поетическа музика на Нарекаци. А когато преведох първите газели на Хафез и Саади, пред мен изгряха и любовните айрени на Наапет Кучак — неизвестен и спорен като Омир — дали е имало такъв или не, — но велик чрез безсмъртното си поетическо произведение, състоящо се от кратки осемсложни фолклорни стихове, нещо като диалог между двама влюбени, с голяма цезура по средата на стиха и с две по-малки в полустишията; стихове, лишени от многословието на бездарните поети; стихове, подобни на строги арменски храмове, вкаменили мъката на един изстрадал народ.

Така се случи, че с Уилям Сароян се запознах на филипинска земя. Побелелите му мустаци висяха като листа на манилска абака, а той, нахлупил сламена шапка, се смееше гърлесто, говореше с

американски акцент, а веселите му очи сякаш казваха: „Където и да съм, аз си оставам арменец — весел и шумен, уверен в силата на моя род!“.

Малко по-друга по душа е поетесата Маро Маркарян. Нейното име ме кара да я свързвам с митичното име Наири или с онези тъмнооки наирки, чертите на които виждаме в лицата на сегашните арменци. Времето минаваше, аз вече знаех някои от стиховете на Егише Чаренц, Ованес Туманян, Аветик Исаакян. Хачатур Абовян — основоположникът на съвременната арменска литература — ме примамваше с трагичната си съдба. Изчезнал през хиляда осемстотин четиридесет и осма година — и оттогава ни вест, ни кост от него. Останал безсмъртен само в произведенията си. Изчезнал във времето Абовян, за да остане в сърцата на всички, родени в сянката на Арарат.

Много пъти посещавах съветската страна, пътувах на изток и юг, и все още нямах сили да прелетя над Елбрус и да се окъпя в сините води на Севан. Стигаха ми картините на Мартирос Сарян, пъстри като разданската долина, тъмносини от слънце и цветове, жълти, подобни на есенен кавказки хребет, вечни като араратския сняг, безсмъртни от чувства. Инкрустираното и строго арменско писмо на Месроп Мащтоц, създадено още преди харемите на арабския халифат, беше трудно за прочит, но арменският дух ми ставаше близък от словото на приятели и поети — познати и непознати, от картини и фрески. Средновековните арменски ръкописи в Матенадаран ме привличаха като източна приказка, по-силна и от най-прехвалените опиати. Пътувах ли за Вавилон или мечтаех за Рим, моята мисъл летеше и към Ереван, връстника на вечните градове. Още е рано, рано, казвах си тогава, макар че вече бях посетил Мардакян край Баку и други есенински места, бях се срещал с много хора, които са познавали поета. Но когато Шагане ме повика в Ереван... Това беше покана, на която не можах да откажа.

Какво прави Шагане? — попитах неочаквано, унесен в мислите си, Геворк Емин. Той спря да прелиства своята книга и загледан неопределено над вълните, промълви, едва чуто: „За съжаление, тази пролет тя почина.“

И досега не мога да повярвам, че тези думи бяха истина, че това се е случило в Ереван, ул. Лалаяна 47-А... вход... квартира... За миг се видях как изкачвам бетонните стълби, следван от малки чернооки

Анахити, Силвии и Розини, „за да ми покажат точно вратата, където живее баба Шагане“. Бяха изминали около девет месеца, откакто посетих Ереван, за да се отзова на любезната ѝ покана и преди всичко да осъществя огромното свое желание, с което да заключа кръга на своя есенински път от Ташкент до Мардакян и Ереван, срещайки се в Москва с Шура — Александра Александровна, сестрата на Сергей Есенин, на която той е посветил много от своите стихове.

Върнах се в София, Геворк Емин остана край морето, и първото нещо, което направих, беше свързано с Шагане. Отворих пакета с писма и снимки и зачетох така, сякаш чужд човек ги беше писал и получавал през друго, далечно време. Стоях като че встрани и наблюдавах себе си така, както съм изглеждал преди две-три години, увлечен от пътища, понесен от легенди, свързани с реални хора и срещи.

Някъде към края на хиляда деветстотин седемдесет и трета година бях написал първото си писмо до Шагане. Зачетох, потънал в тишината на стаята: „Скъпа, Шагане Нерсесовна! През тази есен в Баку във връзка с шестстотингодишнината от рождението на Насими се запознах с Людмила Георгиевна Алиева от Дендропарка в Мардакян. Тя ми даде Вашия адрес и ми показва някои Ваши писма.

През тази година на български език излезе антологията «Средновековни източни поети», в която са включени стихове от Саади, Фирдоуси, Омар Хайям и други поети, обичани от Сергей Есенин. Бях в Батуми и търсих Вашия дом, за съжаление разрушен, след това посетих и местата, където Сергей Есенин довършва своя знаменит цикъл «Персийски мотиви», които преведох на български език. Чел съм и ваши кратки спомени за срещите Ви с Есенин, за посвещението, което Ви оставя... Срещнах се с Хелия (Роза Чагина), в Шираз търсих персийката Лала.

Бих бил безкрайно щастлив, ако ми напишете къде мога да прочета нещо повече за вашите срещи Есенин? Или ако ми разкажете някои нови факти за Сергей Есенин, за неговите «Персийски мотиви», за превръщането на реалните факти в общочовешки символи... Бих се радвал ако получа и една сегашна Ваша снимка или други такива, които някой ден биха ми помогнали в моите персийско-есенински търсения...“

Препрочетох и края на писмото, в което молех Шагане Нерсесовна да приеме „най-добрите ми пожелания за много радости...“, и разгърнах първото и писмо от седми декември хиляда деветстотин седемдесет и трета година. Неравният и скъп за мене почерк заигра пред очите ми, буквите сякаш оживяха и запълниха белия лист. Трябваше да почакам, когато отново заемат местата си, за да ги прочета за кой ли път: „Многоуважаеми... Получих Вашето писмо със закъснение, тъй като се преселих в новата си квартира на адрес: Ереван 9, ул. Лалаяна, 47-А, под. 2, кв. 44.

Много се радвам, че когато сте посетили Кавказ, вие сте били в Баку и Батуми, видели сте онези места, където е бил Есенин, жалко, разбира се, че не сте дошли в Ереван.

Много се радвам, че сте превели на български език «Персийски мотиви». Ще Ви бъда много признателна, ако ги получа...“

Разбрах библиографската точност, с която тя разказваше къде са напечатани нейните спомени, къде и кога са излезли книгите на Владимир Белоусов, посветени на нея и на есенинския цикъл „Персийски мотиви“. По-нататък следваше: „Трябваше отново да се срещнем с Есенин лятото на 25 година, но в Батуми той повече не дойде“.

И не е имало кой да го върне там. „Черният човек“ го е примамвал към ленинградския хотел „Англетер“, а тя дълго е пазела през годините неговите кратки огнени думи: „Дорогая моя Шаганэ. Вы приятны и милы мне. С. Есенин. 4/25. Батуми.“ Тя беше преснела този автограф от стихосбирката „Москва Кабацкая“ и го беше изпратила в България като част от сърцето си. Белият полугланцов лист беше загърнал и две нейни снимки, с петдесет години разлика една от друга. Прочетох и стиховете, посветени ѝ от поета Юрий Дубасов, а по-нататък тя съобщаваше, че за тия стихове е писал и поетът Едуард Асадов, но тя има само един екземпляр от книгата му „Все едно аз ще дойда“ и „за съжаление“ не може да ми я изпрати. Прочетох и последните редове от писмото ѝ: „Ще ми бъде приятно да се запозная с Вас в Ереван“. И някак неволно повторих заглавието от книгата на Асадов: „Все едно аз ще дойда“. Тогава се усмихнах над самоувереността си, но бях сигурен, че това време приближаваше.

Прехвърлих в ръцете си и други нейни писма. Една новогодишна картичка, изпратена от нея, ме накара да си мисля отново за картините

на Мартирос Сарян. Припомних си как се опитвах да намеря най-нежните думи за моя отговор. Зачетох: „Скъпа, Шагане Нерсесовна... Вашето писмо ми донесе слънцето на Батуми и кипарисите на Мардакян. Горещо ви благодаря за снимките, за посочената литература, където мога да прочета Вашите спомени за Сергей Есенин. У нас сега е зима, но вие отново ме облъхнахте с топлината на едно от най-хубавите стихотворения в световната поезия, посветено на Вас“.

Не мина много време и на четвърти април хиляда деветстотин седемдесет и четвърта година получих ново писмо. „За съжаление — завършваше тя, — състоянието на моето здраве не ми позволява да дойда в България, но аз не губя надежда за лична среща с Вас в Ереван“.

От морето се завърна Геворк Емин. Преди да си замине, през време на един от последните ни разговори, той каза: „... Може би Вие сте един от последните хора, които са се срещнали с Шагане... Йорданян, трябва да разкажете това, което сте видели и чули в сянката на Арарат!“

Обещах, че ще изпълня поръчката му. И се опитах да разкрия всичко онова, с което ме озари последната есен на Шагане Нерсесовна Талян.

НЕ ЗОВА, НЕ ПЛАЧА, НЕ ЖАЛЕЯ

Когато пристигнах в Ереван, той ме посрещна слънчев и есенен: още от самолета Малък и Голям Арарат сякаш ми кимаха с белоснежните си гугли. А долу Разданската долина беше осеяна със златожълти лозя. Виждах съм и други слънчеви градове, но Ереван ми изглеждаше малко по-различен: прави улици, каменни домове, мраморни колони пред по-забележителните сгради и един кръгъл площад „Ленин“ с пеещи фонтани, чийто водни струи пречупваха слънчевите лъчи в многоцветни дъги. Току-що беше завършил юбилеят на Аветик Исаакян, гостите си бяха заминали, речите затихнали, тържественният шум — заглъхнал. Избрах дните, които идеха, за делнични срещи, за обикновени думи и разговори, когато точно и сигурно човек може да достигне от малкото до голямото. Имах чувството, че съм тръгнал от Малък Кавказ и вече достигах Голям Кавказ; бях стъпил на Малък Арарат и сега ми предстоеше да изкача Голям Арарат. От малкото към голямото. От малката до голямата планина на поезията. Ако някой ме попиташе, вече можех да кажа, защо едни поети са гениални, а други бездарни.

Разхождах се из Ереван, пленен от неговите улици със звучни имена, които задължително завършваха на „ян“. Спандарян, Петросян, Саакян, Ованесян, Микоян... ян, ян — четях една след друга емайлираните табелки и малко се учудих защо от това „ян“ нямаше и помен в древния клинообразен надпис на един от старите хълмове край града, надпис, издълбан през седемстотин осемдесет и втора година преди новата ера „в чест на великия бог Халда, Аргишти, син на Менуа“, който построил „тази крепост“ и я нарекъл Ербени, „за страх на вражеските страни...“ После се върнах в града и отново заповтарях това „ян“, „ян“ до оня миг, когато професор Левон Мкртчян в Съюза на арменските писатели се обърна към мен с думите: „Йорданян, с приездом!“. Благодарих и се опитах да повтора името му, но петте съгласни една до друга заплетоха езика ми. Споделих, че това име е почти невъзможно да се изговори от чужденци, и не е ли по-добре поне на две места между съгласните да се постави гласен звук

„а“ или „ъ“ и кажете ми, попитах, как все пак може да се изговори? Професор Мкртчян каза, че всеки може да го изговори много лесно, след като си представи, стрелбата на една обикновена картечница.

После ми подаде стиховете на Наапет Кучак, напечатани на руски и арменски език върху плътна жълтеникавокафява хартия, изпъстрена с източни рози, славеи на любовта, красавици с дутари и дайрета, с кани за разданско вино и кавказки шербети. Зачетох жадно кратките стихове, поведен от думите на професора: „Кучак е скъпил словото, като хляба!“. След това заговорихме за Омар Хайям и Фирдоуси, за Хафез и Саади, за Насими и Кучак... за всички, които са помогнали на Сергей Есенин да създаде „Персийски мотиви“. В края на нашия разговор професор Мкртчян попита защо ме привличат толкова много тези поети. Отпих от димящия чай, и както вече бях споделил веднъж, повторих, че и съвременната поезия е хубава, но как мога да му обясня всичко? Когато чета „Панчатантра“ или някои рубаи, в които поетът пие от чашата на лалето виното на любовта, имам чувството, че току-що съм срещнал мъдреца Вишнушарман или само преди минута съм изпил чаша вино с Омар Хайям. А от някои съвременни стихове у мен зрее усещането, че техните автори са живели преди векове.

Ясно, каза като на себе си Левон Мкртчян и продължи на арменски, което аз си преведох така: „Свои хора сме, ще се разберем“. Сетне заговори за неизвестната и трагична съдба на поета Кучак, за това, че почти всички големи поети имат трагична съдба. Идеше ми да кажа, „те затова са и големи“, но се въздържах от случайните думи, още повече че от сутринта есенинския стих „Шагане, моя ти Шагане!“ изпълваше душата ми и аз го повтарях като мелодия от любима песен. Добавих, че

*Шагане, моя ти Шагане!
Затова ли, че аз съм от север,
ще ти пея за нашите степи,
за подлунното с ръж ширине.
Шагане, моя ти Шагане.*

прилича много на един айрен от Наапет Кучак.

Професорът се пошегува като каза, че не знае дали е точно така, но е напълно възможно, още повече че в Ереван и сега живее Шагане. Споделих, че това е една от причините да посетя Ереван и му разказах за всички онези пътища, които изминах от Ташкент през Шираз и Мардакян, за да стигна до Арарат, мамен от звучното персийско име на Шагане. Левон Мкртчян ме поправи: името ѝ не е персийско, а чисто арменско, и добави, че през петдесетте години именно той е разказал на света, че есенинската Шагане живее в Ереван и тя е тази, на която Сергей Есенин пише на четвърти януари хиляда деветстотин двадесет и пета година „Дорогая моя Шаганэ...“ Открил я той и написал в пресата за срещите си с нея, за автографите, които пазела от Сергей Есенин като скъпоценни камъни от рубинената планина на младостта, и че Шагане сега била тяхна съгражданка, обградена от любовта на дъщеря си Карине, учителка по музика и нейния син Рубен, научен работник. Тази новина преминала като светкавица през света и много от изследователите на Есенин, които търсели Шагане в Шираз и Техеран, се заели с друга работа — останало им да открият коя е Лала и коя Хелия.

Професор Левон Мкртчян разказваше всичко това, сякаш го изживяваше за първи път, и със същото радостно чувство, но и с известно огорчение сподели, че по-късно, когато и Владимир Белоусов се срещнал с Шагане и написал няколко книги за „Персийски мотиви“ и тяхната вдъхновителка, Шагане, в една от тях той добавил „под линия“; разговорите на Левон Мкртчян с Шагане Нерсесовна Талян „да се считат за недействителни“. Не му станало ясно как могат да се смятат за „недействителни“, щом са се състояли, но затова пък се усмихнал, махнал с ръка и в списание „Вопросы литературы“ написал реплика в смисъл че не е много важно кой пръв е казал „а“. По важното е, че Шагане е жива, и че е в Ереван: който иска да я види — да заповяда.

Точно затова съм дошъл, казах тихо, и вече държах в ръцете си втора чаша чай. Метаксе, извика той, и в стаята влезе чернооката сътрудничка от външния отдел на Съюза на писателите, която ме посрещна на летището, настави ме в хотел „Ани“ и ми пожела да сънувам цяла нощ Шаганета и аджарски магнолии. Нейният гръцки произход се беше съхранил в името ѝ, което често ме караше да го произнасям като известната марка коняк. Метаксе, каза ѝ Левон

Мкртчян, вземете една кола и отведете нашия гост в дома на Шагане! Той е толкова близо, отвърна тя, това хубаво време за кола ли е! И допълни, че знае точно къде живее, но по пътя се оказа, че е имала предвид стария адрес, и че сега Шагане Нерсесовна живее на улица „Лалаян“, нещо, което ми беше вече известно.

Връщам се към този слънчев ноемврийски ден, за да го възстановя в паметта си с точността на фотограф, който по една случайност е заснел важни мигове от живота на известни хора или важни събития... Още предишния ден към полунощ, когато се прибрах в хотела и поисках ключа на стаята си от служителката на шестия етаж, тя попита с нескривано любопитство „какво ме носи в техния град?“. И последва традиционното, харесва ли ми той? Отговорих направо, че съм дошъл да се срещна с Шагане... Нямахше нужда от повече приказки. Дежурната въздъхна: „О, Шагане...“. Оказа се, че Шагане Нерсесовна е нейна „двоюродная сестра“. Веднага поисках телефона на Шагане, тъй като във всички писма досега той липсваше. Беше ми обещано да го получа след няколко дни...

Вървах по каменния тротоар, и когато стана ясно, че нашият път се движи „не в ту сторону“, спрях две възрастни жени, извиних се и, преди да запитам, знаех вече имената им: и двете се казваха Анахит. Изглеждаха около седемдесетгодишни, но запазени и с жизнерадостни пламъчета в тъмнооките си погледи. Само черните им дрехи говореха, че не само радости е имало в живота. Сините дрехи допълваха черните, и обувките им бяха черни, и чантите, и шапките, украсени с черни пера. Приличаха ми на актриси от пиеса, играна преди петдесет години.

— Къде мога да открия улица „Лалаян“?

— Кого търсите там? — попита Анахит, която стоеше отдясно.

— Шагане — казах тихо, уверен, че в Ереван това име е достатъчно да обясни всичко.

— О, Сергей Есенин... — въздъхна Анахит отляво.

Останах с впечатлението, че Шагане им е близка позната, или просто и двете бяха горди, че една тяхна сънародничка е успяла да плени сърцето на големия поет.

Разбрах, че Шагане е живяла някъде наблизко, но се е преместила в нова квартира и може би „хей онзи там старши лейтенант от милицията“ ще ни обясни всичко.

Метаксе отиде при него.

— Моля ви — каза тя на арменски, — къде е улица „Лалаян“?

— Около кино „Москва“!

Той каза още „до Пушкинская“, но последното ми прозвуча приблизително така: „наблизо до улица «Пушкинян»“...

Изад близкия дом изхвъркна орляк деца — тъмнооки Шаганета, които играеха на гоненица и бяха още малки, за да мислят за своите Серьожки. Спрях ги и когато разбраха кого търся, почти в един глас отговориха: „Вот дом напротив!“. И ме поведоха към втория вход — разстояние, около петдесет метра, достатъчно, за да узная имената им: Розина, Силвия Анна, Анахит... Нямахме между тях Карине, Марине, Гаяне, но си помислих, че те принадлежат повече на миналото и на литературата, а „живият живот“ вървеше край мен.

Изкачвах стълбите развълнуван и мълчалив. Всичко свързано с живота на Шагане, ми беше известно, нейните писма от няколко години насам затваряха кръга на моите чувства. Когато търсех златна пепел от стъпките на Есенин, тя беше едно от имената, което даваше живот на безсмъртните му стихове, или населяваше света на аджарските магнолии и италианските кедри в Мардакян с шепота на изживените минути, застинали като бисери в простите думи на есенинския стих. Имах портретите ѝ от различни години. Върху мълчаливия гланц на хартията тя се променяше, косата ѝ добиваше друг цвят, посребрен и светъл; дрехите ѝ потъмняваха; веждите ѝ се прибираха като крила... Само погледът ѝ оставаше същия — изпълнен с лека тъга и загадъчен, очакващ, питащ, търсец нещо, което е било и никога вече няма да се върне... Натиснах бутона на звънеца, чу се звън пронизителен и рязък, сякаш корабна сирена се прощаваше с аджарския бряг.

Вратата се отвори. В нейната рамка като в картина се появи Шагане, с побеляла коса, по халат... Метаксе каза нещо по арменски, Шагане кимна с глава и каза на руски:

— С приездом! Я ждала вас.

Покани ни да седнем около кръгла дървена маса, с копринена покривка, върху която някаква птица искаше да отлети, но зеленикавите нишки на свилата я задържаха здраво. Помислих си, че точно така и Шагане се задържа в тази стая — последен пристан в живота.

Тя попита:

— Какво ще пиете; зелен чай или коняк „Арарат“?

Казах, че предпочитам чай. Стига ми, че наблюдавам Арарат като връх на една могъща планина. Вече няколко дни го „пия“ с поглед.

Шагане излезе и след малко се завърна от другата стая, държейки в ръцете си кафява кожена папка, разтвори я бавно и започна да показва писма и снимки, книги и значки.

— Това е всичко, което ми е останало от миналото! — каза тя.

Взех книгата на Е. Наумов — „Сергей Есенин — личност, творчество, епоха. Лениздат, 1969 г.“. Прелистих няколко страници и погледът ми се спря върху една снимка на Шагане: на нея тя е двадесетгодишна, роклята ѝ е изпъстрена с цветя... Продължих да разглеждам и другите снимки, но Шагане разгърна пожълтял вестник, а после рече:

— А това е книгата „Москва Кабацкая“... — ето надписът на Сергей Есенин.

Наведохме глави. Върху титулния лист прочетохме известния вече надпис „Дорогая моя Шаганэ. Вы приятны и милы мне. С. Есенин 4/1 25 Батуми“. Към „Любовы хулигана“ прочетох още едно име — Августа Маклашевска, но не беше време да питам за него.

Погледнах към Шагане. Очилата ѝ с тъмнокафяви стъкла скриваха нейния поглед. Тя седеше, наметната с черен халат от сукно, под който се подаваха бродираните ивици на синя национална жилетка. Бях готов да я попитам, но Метаксе ме изпревари:

— Как живеете, скъпа, Шагане Нерсесовна?

— Как ли — изрече тя тихо и остави кожената папка на масата, — ей тъй:

Не зова, не плача, не жалея.

Всичко отминава в този свят...

Шагане ни потопи в мелодията на есенинския стих. Когато стигна до края и чух „На света сме всички ние тленни“. „От кленака меден лист шурти“, продължих на български:

*Нека е това благословено,
що се ражда, за да прецъфти.*

ОБЛАКЪТ НА ГОДИНИТЕ

Шагане Нерсесовна Тальян приглади с длани побелелите си коси и отпи глътка чай — „ароматен и топъл“, както тя каза, като слънцето над Батуми. Беше есен, седяхме в квартирата ѝ в центъра на Ереван, а аз и моята спътничка Метаксе мислено се връщахме петдесет и една година назад, между магнолиите на аджарския бряг, когато Шагане среща Сергей Есенин, за да остане безсмъртна с името си в неговите стихове.

— Може би знаете — промълви Шагане, сякаш си припомняше за събития от вчерашния ден, — че в началото на декември хиляда деветстотин двадесет и четвърта година със спален вагон от Тифлис (Тбилиси) за Батуми тръгват Сергей Есенин, журналистът Николай Вержбицки и художникът от Ленинград Константин Соколов. Сергей Есенин носи в джоба си поканата от батумския журналист Лев Повицки, тримата пристигат в една мека декемврийска утрин и се настаняват в хотел „Ной“.

— Навярно са се чувствували много богати! — забеляза Метаксе.

— Не, по онова време това беше обикновен хотел, но Есенин се шегуваше, че всичко, което е преживял, е толкова скъпо, че може да заплати с него дори за хотел с име Ной.

Шагане отиде в съседната стая. „Кипятокът“ за новия чай беше заврял и настойчиво пицеше през свирката на порцелановия капак. Взех от албума пред нас две оригинални снимки на „персийската Шагане“, взех в ръка и книгата на Есенин „Москва Кабацкая“, където стоеше надписът на поета „Дорогая моя Шаганэ...“ и когато домакинята се върна, аз я помолих да ми ги даде само за един ден. Смятах да ги преснема в някое ереванско фотоателие.

— Ой... ой... не — Шагане търсеше най-любезната дума, за да откаже. И продължи: — Така ми откраднаха първите две стихотворения от „Персийски мотиви“. Даже фамилията забравих на този сибиряк: Мартинов ли се казваше или другояче — не помня! Но както се казва — бог с ним! Знаете ли, от известно време нямам покой

от хората, изучаващи творчеството и живота на Есенин, и от такива, които пишат за него!

Тя видя, че оставих настрана чаената пиалушка и, преди да се извиня, каза:

— Не става въпрос за вас... Аз лично няколко пъти ви канех. Жалко само, че и аз не мога да дойда в България... Вие не ми пречите, Йорданян. Имам предвид тия, за които пише и Есенин.

— Кои точно? — попитах тихо.

Тя разтвори петия том от събраните съчинения на поета и рече:

— Ето писмото му от седемнадесети декември хиляда деветстотин двадесет и четвърта година. Писал го е в Батуми. Един ден след като сме се запознали; доколкото си спомням, това стана на шестнадесети декември.

И започна да чете: „Работи ми се и ми се пише дяволски много. До пролетта може би няма да дойда. Тегли ме към Сухуми, Ереван, Трапезунд и Техеран, след това отново в Баку... Лев ме държи под ключ и до три часа не пуска никого. Много ми пречат да работя“.

Шагане остави светлосинкавата книга и допълни:

— Това писмо е до Галина Бениславска, неговата трета съпруга, тази, която сега лежи до него във Ваганковското гробище.

Не исках нашият разговор да се разширява с нови теми. Стремях се да останем във времето, когато тя е учителка на „нулевата група“ в батумското арменско училище и живее със сестра си Катя. През лятото е починал нейният съпруг Степан Тертерян. Тя се запознала със Сергей Есенин през декември, поканена от своята съседка, масажистката Елисавета Йофе, и Лев Повицки... Всичко това вече се знае от нейните спомени и от книгата на Владимир Белоусов. Срещат се у съседката Йофе, а на следващата вечер в дома на Лев Повицки Есенин чете стихотворението „Заметался пожар голубой“. След няколко дни под сянката на аджарската луна той ѝ чете стихотворението с нейното име „Шагане, моя ти Шагане“ и „Казваш, само по гърдите/Саади целувал с плам...“

Шагане и сега виждаше Есенин, облечен в скъп костюм, с немирни руси къдрици и „светлосин синчецов поглед“. И сякаш между другото случайно отбеляза, че автографът, който ѝ оставя на четвърти януари Сергей Есенин, е написан с молив, „тогава нямаше химикалки, но великият поет може и с молив да оставя безсмъртни неща“.

В две стихотворения поетът Асадов възпяваше Шагане от Ереван, осенена от Арарат, забулена в спомените си като в облак. Шагане започна да показва и други произведения от други поети, опитали се да повторят художествените висини на Сергей Есенин, но беше явно, че на тях им е липсвал този мотив, с който поетът бе написал „Вы приятны и милы мне...“.

— А имате ли тези значки? — попита Шагане и ни показа няколко пъстроцветни значки, където се мяркаха ту брези, ту падналия кичур върху челото на Сергей Есенин.

Казах, че за първи път ги виждам, а тя поясни, че това са значки, изработени по случай осемдесетгодишнината от рождението на поета.

Пожелах да си направим обща снимка.

— О, не — възкликна тя, — поне не в този вид. Трябва да се среща, пък и сега годините ми са толкова много, че едва ли е останало нещо от онази Шагане, за която пише Есенин.

— Може би това ще направим утре, на улицата! — предложих с надеждата, че ще я склоня.

— А не, утре не мога. Поканена съм в едно средно училище във връзка с осемдесетгодишнината на поета. Вече бях в две училища и разказах всичко каквото знам за Сергей Есенин.

— Как живеете сега? — Метаксе повтори въпроса си от началото на нашата среща.

— Сега живея сама — отвърна тихо Шагане. — Получавам малка пенсия. — И въздъхна: — За съжаление не дават пенсия за познанство с велики хора.

Замълчахме и Шагане Нерсесовна продължи:

— Знаете ли — каза тя със същия тих и спокоен от годините глас, — след тридесет и седма година не работех. Вторият ми съпруг, композиторът Радгес Григорович Тальян, умря през хиляда деветстотин четиридесет и седма година. Арно Бабаджанян беше негов ученик... Малко му оставаше на Радгес да стане професор. А сега получавам пенсия като жена на доцент... Помагат ми синът и дъщерята. Замених моите три стаи. Две дадох на дъщеря си, а този едностаен апартамент запазих за себе си и за моите спомени от Батуми.

— Бяхте ли на есенинските тържества? — попитах аз.

— Да. Поканиха ме мои приятели. Официална покана не съм получавала. Миналата година бях в Рязан, а след това в

Константиново, сега Есенино. Искях да видя родното място на Сергей.

Казах, че знам за това от сестрата на поета — Александра Есенина.

— С нея се запознах там — допълни Шагане. Може би искаше да каже още нещо за тази среща, но аз отново я върнах в Батуми. И се заслушах в нейния глас:

— Когато Есенин пристигна, арменското училище, където преподавах, беше „деветлетка“. Но аз водех нулева група. Това е нещо като предучилищно обучение. Сега няма такива групи. Има „десетлетки“. Моята сестра Катя преподаваше в първи, втори и трети клас. Работихме около година. След това заминахме... Сестра ми Екатерина почина през хиляда деветстотин шейсет и втора година. Елисавета Йофе ли? Да, тя доскоро беше жива и аз не мога да си представя, че вече не живее в Москва... Но, може би, не съм съвсем точна. Облакът на годините все по-ниско се спуска над мен.

Шагане Нерсесовна говореше и често ни канеше да си вземем от сладките в малката фруктиера на масата. В потока от мисли спомена, че е родена на 22 април хилила и деветстотната година, и че скоро ще навърши седемдесет и шест години. Не виждаше защо трябва да ги крие и със сърдечна простота ни доверяваше знайни и незнайни неща. Показа ни и албума на съпруга си, в който личаха снимка с автографи от С. Рахманинов, К. Дебюси, Ф. Шаляпин, Н. Римски-Корсаков, Р. Глиер и други прославени музиканти.

Използувах една малка пауза, за да я попитам: Вярно ли е, че името Шагане от „Персийски мотиви“ на Сергей Есенин е свързано с Пьотър Иванович Чагин, на когото всъщност Есенин посвещава този стихотворен цикъл?

Шагане не се замисли много. Каза веднага:

— Не! Това са измислици. Неговата втора жена съчини тези неща. Бори се да открие негов музей... А знаете ли, един журналист писа, че съм персийка и не съм жива, но след това друг съобщи, че съм жива и не съм персийка, а арменка. Странно племе са това журналистите!

Обади се Метаксе:

Моля ви, Йорданян, оставете ги тези хорасанци! Какво им разбират главите? Казват, че всичко е измислица на арменското радио.

Арменското радио, та арменското радио... Мигар те нямат радио. Имат, но си нямат Шагане. Стига им там Лала или не знам коя си още.

Шагане прекъсна обяснението на Метаксе, като постави пред двама ни куп изрезки от вестници. Разгледах ги една по една. Навсякъде и на всички езици пишеше, че Шагане е арменката Шагандухт.

Шагане каза:

— Моето име е Шагандухт, а мама и татко ми казваха Шага... Харесваше ми това име. Кратко и ясно, и мелодично, като ехо от детски приказки. Когато започнах гимназия към Шага поставих едно не, за да бъде по арменски Шахане, а по руски Шагане... Както Карине, Марине, Гаяне и други наши женски имена. Прибавих едно не — усмихна се тя, — та ако ме срещне някой влюбен ученик, да се съобразява с него! — Шагане добави, сякаш малко изнервена: — Не, не може да има съмнение имало ли е такава Шагане? Разбира се, че да. Шагане това съм аз.

Тя каза нещо на арменски, Метаксе ѝ отвърна кратко, а след това разговорът продължи на руски, за да може да участва, както чух, „и наш гост из-за граници“.

Метаксе попита:

— Защо чак толкова късно светът научи, че вие сте Шагане, че вашето име стои в знаменитите „Персийски мотиви“ на Сергей Есенин? Да знаят нашите поети и да се гордеят!

— Можех ли да им кажа! — замисли се Шагане. — След смъртта му в „Англетер“ неговите стихове не се издаваха. Изчезнаха и приятелите му Наседкин, Волф. При кого можех да отида и да му кажа: — Аз съм Шагане... Ами че да! Да си пишат поетите за своите Каринета и да си гледат Съюза на писателите... — След като се поуспокои, продължи: — Който иска — ще ме намери. И без това много идват. Виждате ли — „человек из-за граници пришел“... А нашите поети въздишат по Арарат, къде за върха, къде за футболния отбор... Затова Сергей е казал „Голямото се вижда отдалеч!“.

Разглеждах една снимка на Чагин, заснет в редакцията на „Бакинский рабочий“. Шагане улови моя поглед и каза:

— Ето и този въпрос — дали Шагане е произлязло от името на Чагин, само че от неудобство Есенин го е прекръстил в Шагане. Чуйте какво му пише поета от Батуми на двадесет и първи декември: „...“

Стиховете изпращам повторно. «Цвета», ако искаш ги печати, ако искаш недей. Това е философско нещо. Трябва да се чете така: изпразваш няколко чаши, замисляш се за звездите, за това какво са в пространството и т.н. и тогава ще можеш да разбереш. Стиховете за Персия отдавна съм посветил на теб. Но докато излязат в книга ще поставям или «П. Ч.», или нищо. Всичко това изцяло ще бъде в книгата. Тя ще излезе отделно. 20 стихотворения...“ Ясно е от това писмо, че цикълът е посветен на Чагин, а това „Шаганэ, ты моя Шаганэ“ е съвсем друго нещо.

Използувах случая да попитам, стремейки се да намеря най-внимателните думи, дали си спомня как се е отнасял Есенин към виното, или то съществува само като тема в поезията му, нещо, което е точно така в персийската поезия!

Шагане отвърна:

— У Есенин всичко беше велико. На такива хора всичко им е простено, но аз не помня да е пил в Батуми. Само веднъж лъхаше на аджарско вино, но нали тогава, при писането на „Персийски мотиви“ е „подражавал“ на Омар Хайям... Но въобще не пиеше. Това са измислици. За смъртта на Есенин и Маяковски се съчиняват какви ли не нелепости.

... Връщам се към този ден — четвърти ноември хиляда деветстотин седемдесет и пета година — с трепет и благодарност, че съм го имал. Разтварям бележника си. Ето какво съм записал в него:

„Шагане: — Трябваше да се срещнем отново със Сергей Есенин, но това не стана. През зимата на двадесет и пета година той замина за Баку... и повече не се върна. Не позволи на мен и сестра ми да го изпратим. Не обичаше сантименталностите. Каза, че ще дойде в Тифлис или Батуми... По-нататък знаете за срещата му със София Андреевна, за живота му в Мардакян, за есента в Москва, а след това... хотел «Англетер». Никой не ми телеграфира за неговата смърт. Узнах за това от вестниците. Бях в Сочи. Потресена, затворих се в стаята на хотела и дълго плаках. Такъв човек като него никога не бях срещала, не срещнах и по-късно“.

ЦВЕТЯТА МИ ГОВОРЯТ — СБОГОМ!

Седях срещу Шагане и понеже говорехме за Сергей Есенин, неговите персийски стихове с всяка измината минута все по-силно и по-силно зазвучаваха в душата ми като струна на дутар, докосната от полъха на спомена за големия поет. Шагане Нерсесовна се мъчеше за кой ли път да си припомни ония кратки мигове, когато като комета поетът се е мярнал пред нейния поглед, за да я изгаря и до днес с огъня на своите стихове. Могла ли е да предполага тогава, че тяхната случайна среща на аджарския бряг, в Батуми, ще се превърне по-късно в поетически символ на кратката, но дълбока любов, упоена от мисълта за преходността на нещата. Стихът на Есенин звучеше като глас на осъден, приел с безразличие по-нататъшното развитие на съдбата. Тя ми показваше негови снимки от престоя му в Батуми, а аз си повтарях наум:

*След мене все едно е кой
ще дойде да я утешава.
По-нежен ще изглежда той
и по-добре ще я възпява.*

*И може би във песента
заслушана, понатъжсена,
като за цвят единствен тя
ще си припомня пак за мене.*

Не бях сигурен дали тези стихове се отнасяха за Шагане, но за мен това бяха мотиви от поемата му „Цветя“, над която той работи в Батуми, а след това я изпраща в Баку на Пьотър Чагин.

Шагане заговори за онази студена аджарска зима, когато Есенин се е готвел да напусне Батуми. Някак случайно погледът ми спря в този миг върху едно негово писмо от двадесети януари хиляда деветстотин двадесет и пета година — неговата последна година. В това писмо се

долавя някаква промяна в сърцето на поета. Няма го радостното чувство от „Персийски мотиви“: „Замълчи как да милувам,/нямам никакъв завет./Аз като поет целувам,/— щом съм се родил поет“. Няма я и неговата увереност от третата вечер след тяхното запознаване, когато той ѝ чете:

*Аз насам пристигнах не от скука —
викаше невидима: ела.
И ръцете лебедови тука
ме обвиха като две крила.*

„Мила Галя! — пише Сергей Есенин до Бениславска. — Простете ми, че Ви пиша набързо. Тук дяволски ми омръзна. Скоро ще си събера багажа и ще се преместя в Баку, но засега пишете дотук. Описвайте всичко така, както е...

Тук е много лошо. Падна сняг. Ужасно големи преспи. След това имаше земетресение. Страшно скучая. Батуми е по-лош от село. Много е малък и всички се познават на пръсти. С мъка играя билиард... Все още пиша поемата и пиесата. Тези дни ще Ви изпратя две нови книги. Едната излезе в Баку, а другата в Тифлис. Хубаво е да се живее в Съветска Русия. Обикалям като Чичиков, но не купувам, а продавам мъртви души. Изпратете ми всички нови книги, които са излезли, защото няма какво да чета. Засега — толкоз. Стискам ръката Ви. Привети. Привети“.

Попитях Шагане какво мисли за това ново настроение на Есенин? Поне досега в нейните спомени бях срещал, че през почти двумесечното пребиваване на поета в Батуми той е бил обграден от приятели, не е имал време да скучае, а всеки ден, някъде до три часа след обед, е стоял „под ключ“, работейки над безсмъртните си „Персийски мотиви“.

Шагане каза:

— Неговото настроение се менеше бързо. То приличаше на летни облаци, които се мяркат и изчезват мигновено върху синия купол на небето. Особено тъжен бе, когато наблюдаваше отплуващите кораби. Стоеше с часове на брега, загледан в залеза, и бях сигурна, че в този миг мисли за Галя Бениславска или пътува някъде по света с

Айседора Дънкан. Не, може би Зинаида Райх го връщаше към децата им... Много обичаше и двете си сестри — Катя и Шура, — но всички тези неща започнах да проумявам и да си обяснявам, когато него вече го нямаше. Едно нещо само разбрах съвсем точно тогава: с Айседора Дънкан той се беше разделил завинаги.

Попитах пак:

— Ставаше дума откъде идва тази негова мисъл — „страшно скучая“?

— Как да ви обясня — отвърна тя, — виждам, че сте чели всичко, което съм написала за онези аджарски дни. Имайте предвид едно — моят живот се разви по други пътища. Всичко, изживяно заедно с Есенин, аз възстанових много по-късно, когато неговият ореол вече ни ослепяваше със славата си. Той беше велик и всеизвестен и приживе, книгите му излизаха за няколко месеца, това, което напишеше, излизаше веднага в най-авторитетните списания и вестници, но мълчанието около него до петдесетте години и всякакви измислици за пиянство, и стихът на Маяковски „Есенин, трезвост!“ хвърляха сянка върху името му, пък и много от стиховете му се появиха за първи път преди двадесетина години. Сега, в залеза на своя живот, напълно разбирам, че не съм единствения пламък, който го е накарал да напише „Персийски мотиви“ — нещо повече, сигурно знаете, че той започва този цикъл, преди да се срещне с мен, но все пак моето име остава в едно от най-хубавите му стихотворения. Идеята за творбата е била родена в него, аз само съм ѝ вдъхнала въздуха, с който и сега живее. Един велик творец има могъщи чувства и този океан от образи и мисли понякога се бунтува или остава окован от чашата на сърцето — така беше и с него. Едва ли ще издам някаква тайна, ако ви доверя, че нашите отношения не преминаваха границите на сърдечността и уважението. Знаех, пък и сега много добре разбирам, че не бях Беатриче, с която Данте преминава през ада на своя живот. Бях само един малък цвят в неговия поетичен персийски букет. А всичко останало ни даде аджарският бряг, слънцето, незапомненият сняг през януари, зелените магнолии и кипариси, и неговите пропити от чувство стихове, с които той упояваше всички, които го познаваха тогава.

Оставих я да говори, унесена от мисълта за своята младост. Така съм слушал да говорят ветерани за преживените от тях войни. Тя ту се

вглеждаше в снимките от онези дни или разгръщаше някакви писма, ту търсеше да ни покаже „още нещо“ от дните ѝ в Батуми. Оставах с впечатлението, че с каквото и да се е занимавала от тогава до днес, с каквито и хора да се е срещала — в минутите на самота тя се е връщала към книгите на Есенин; когато е срещала името му по вестниците — сърцето ѝ е припламвало като свещ от необикновения лъх на магнолии и кипариси. Ден след ден, книга след книга, вестник след вестник, стих след стих тя е събирала край себе си, тъй както пчелата събира златния прашец от цветята, които през другата пролет отново ще цъфнат.

Тази мисъл помнеше от Есенин:

*И затова, че аз познах
живота, истина едничка,
усмихнат всеки миг мълвях,
че вечно се повтаря всичко.*

— Шагане Нерсесовна — опитах се да я върна към ноемврийския ден на хиляда деветстотин седемдесет и пета година, — утре заминавам за Мардакян, край Баку. Там преди години Людмила Георгиевна за пръв път ми показа вашите писма. Тя ми даде и стария ви адрес.

Шагане остави снимките настрана и рече:

— Чудесно, че отивате там... Много пъти се канех да отида и аз, но не ми остана време. По едно време исках да обходя всички есенински места, а стигнах само до Рязан и село Константиново. Жалко, че едва ли ще мога да посетя „ханската“, не, още по-точно „персийската“ вила на Сергей Есенин. Людмила Георгиевна ми писа, че и негов музей ще открият там.

Казах, че това вече е направено. И допълних, че ще се срещна отново с Роза Чагина, дъщерята на Пьотър Чагин, която, около шест-седем годишна, радва поета през лятото, когато той живее със София Андреевна.

Забелязах нови, радостни пламъчета в очите на Шагане:

— Чудесно! — а след малка пауза, в която сякаш премисляше нещо, добави: — Поздравете я специално. Есенин много ми е

разказвал за нея.

Като слушах тихия и малко тъжен глас на Шагане, бях вече напълно уверен, че всеки човек, чието име е свързано с поета, живее като спомен и в нейното сърце. Името на великия поет дотолкова я беше завладяло, че тя разказваше за всички хора, които е познавал Есенин като за свои познати.

Веднага пресметнах, че с Роза Чагина Есенин се среща за първи път през пролетта на хиляда деветстотин двадесет и пета година, след заминаването си от Батуми, където той няма никога да се върне, и няма повече да се срещне с Шагане. Така че и да е искал да ѝ разкаже за нея, той не е могъл да направи това. Но изучила с най-малки подробности дните от последната му година, събрала всичко написано за него, прочела спомените на съвременниците му, Шагане живееше като в свой есенински свят, и без да се е срещала с много от хората, които той е виждал, тя ги смяташе за свои близки познати.

Не можех да не ѝ простя за тези малки илюзии. Стигаше ѝ, че го е виждала десетина пъти. Стигаше ѝ, че нейното име украсяваше най-хубавия му любовен цикъл — един от най-хубавите в световната любовна лирика. Сега тя имаше право да разказва за всичко, което е видяла, изпитала и прочела.

От улицата се чу сигналът на колата, повикана от Метаксе. Трябваше да тръгвам. Станах от стола, целунах ръката ѝ, пред погледа ми се мярнаха хризантемите, извили бяло хоро във вазата върху масата. Не ми дойде нищо друго в главата и повторих стилът на Есенин: „Цветята ми говорят — сбогом!“. Сепнах се, поправих се бързо, допълвайки на български език „Довиждане в София!“, но тя каза с горчива усмивка:

— Не се поправяйте... Много точно го е казал Есенин: Сбогом! Нещата се повтарят, но в други образи и светлини. На всичко, което е отминало, единственото, което може да се каже е: Сбогом! Да се вярва в нещо друго е все едно аз отново да стана учителка в Батуми и една привечер да срещна златокосия поет... Винаги и навсякъде казвайте: Сбогом!

Напуснах стаята с глупавото чувство, че вече няма да я видя. Когато девет месеца по-късно на варненския бряг, арменският поет Геворк Емин ми съобщи, че тя е починала, първото нещо, което си

спомних, беше тази кратка дума — „Сбогом!“. Тя ме преследваше с часове, чувах я с дни, не ме напуска и сега.

На другия ден опаковах багажа си, поетесата Маро Маркарян дойде да ме изпрати. Задържах се известно време в хотел „Ани“, влязох в телефонната кабина и набрах номер 53 48 33. Обади се Шагане. Пожелах ѝ още един път да бъде жива и здрава. Изказах радостта си, че съм могъл да я видя и че с нашата среща завършва моят път от Малък до Голям Кавказ, на чийто приоблачен връх блести името на Сергей Есенин. След това завърших: „Довиждане в София!“. По гласа ѝ разбрах, че се усмихва: беше нежен и тъжен глас, чух едно „благодаря“, а след като ме изслуша, търпеливо каза:

— Не забравяйте стиха на Есенин. — И допълни: — На добър път! Много поздрави в Мардакян!

Оставих слушалката, седнах в колата, закъснявахме. От сребристия Як-40 вече прибираха стълбата за пътници... Както и да е, уговориха пилота да вземе този „наш българският друг... Бил он в гостях у Шаганэ, а сейчас спешит в Мардакян...“ Стюардесата отстъпи своето място. Едва не подскочих, когато разбрах, че и тя се казва Шагане.

Показа се Голям Кавказ, отдясно — Арарат. Под самолета блесна Севан. А след това Елбрус... морето, Баку. Апшеронският залив... Чакаха ме моите стари приятели Атиф и Сиявуш.

— Добре дошъл Йордан-бек! — каза Атиф.

— Слушайте — отвърнах тогава, — в Средна Азия ме наричаха Йордан-заде, в Ереван Йорданиян, а вие сега тук... Какъв е този бек?

— У нас е така — каза Сиявуш, — който пристигне, веднага го кръщаваме, а то не е хубаво човек да ходи непокръстен!

Легнах си в три часа след полунощ в хотел „Азербайджан“, но мислите ми още дълго скитаха из Ереван, около дома на Шагане.

ХУБАВИЦИ НЕ СРЕЩНАХ ТАКИВА

МЕТЛИЧИНА СИНЕОКА

Кръгът се затваряше, пустинен и лиричен: Ташкент остана далече, в началото на пътя; „техеранската луна“ не угасна; не замлъкна и шепотът на ширазките олеандри — Шагане, Лала, Хелия. Кипарисите-свещи на Мардакян, край Баку, се изправиха зелени в спомена и никакъв апшеронски вятър не можеше да ги повали. Няколко пъти ходих и във Ваганково, срещах се с хора, които са познавали Есенин. А московската улица „Мария Улянова“ нарочно оставих за края. Знаех, че там живее сестра му Александра Александровна Есенина.

През септември хиляда деветстотин двадесет и пета година поетът пише четири стихотворения с краткото посвещение „На Шура“. Александра Есенина тогава е на петнадесет години, а сестра ѝ Катя — на двадесет и една. Често в квартирата им идва поетът Василий Фьодорович Наседкин. Той ухажва Катя. Те ще се оженят на деветнадесети декември и ще мечтаят за сватбено тържество в Ленинград, но девет дни по-късно оттам ще дойде вест за неочакваната смърт на Сергей Есенин.

Много пъти се връщах към тези стихове. Поглъщах редовете, подобни на опиум, и винаги гледах една снимка: отдясно е седнала София Андреевна — Толстой, отляво — Катя. Прави са застанали поетите Василий Фьодорович Наседкин и А. Сахаров. Сергей Есенин е хванал лявата ръка на Шура и по линиите на дланта чете нейното бъдеще. Той сякаш ѝ казва:

*Хубавици не срещнах такива,
само, сестро, дълбоко в гръдта
аз усещам обида красива,
че си виждам въз теб младостта.*

И я пита, подмамен от образа на родното село: „как живее сега нашата крава“, преживяйки не сено, а „своята скръб“. Братът я моли да

му запее песен, която да го изцери от „детския сън“ и да му каже дали „на перваза белосан/още рони рябината цвят?“. В спомена се мярка и образът на тяхната майка Татяна Фьодоровна и поетът се чуди какво ли си хортува тя с хурката! И съвсем уверен казва, че някаква червена фъртуна е замела прага на родния им дом, а там, пред вратата, „като за погребан/тъжно вие любимия пес“. Стихотворението завършва с есенинската тъга, че нищо не се повтаря в този свят, и затуй пъстрият рязански шал на сестра му е закъснял „като обич, печал и обида“.

С пъстър рязански шал ме посрещна и Александра Есенина, когато открих дома ѝ на улица „Мария Улянова“. Шалът изгря пред мен такъв, какъвто го виждах в представите си, когато четях стиховете на поета; цветовете на рябини и брези заиграха пред очите ми. Навярно беше съвсем нов, но до края на минутите, които прекарах заедно с Александра Есенина, аз не исках да наруша впечатлението си, че това е някогашният шал, точно този, който продължава да грее от песните на Сергей Есенин. Гледаха ме сините есенински очи, косите ѝ бяха златисторуси. Само Шура не беше онази девойка от преди петдесет години, която току-що доведена от Константиново в Москва да учи при брат си, разказва, че дядо им си е направил шапка от кожата на тяхното коте.

Александра Есенина си спомня: „През един септемврийски ден на хиляда деветстотин двадесет и пета година Сергей предложи на своята жена София Андреевна — Толстой и на мен да се разходим с файтон. Денят беше топъл, тих. Настроението ни беше много хубаво, а лекият тръс, с който пътувахме, ни позволяваше да се любиме на града...“

Когато стигнахме до Театралния площад, Сергей предложи да отидем да обядваме. И ето аз за пръв път в живота си влязох в ресторант. Портиери, килими, огледала, блестящи полилеи — всичко това ме порази и удиви. Аз се огледах в огромно огледало — и изтръпнах: стори ми се, че съм така мъничка, недодялана, облечена по селски, забрадена макар и с красива, но селска кърпа. Но с мен бяха Соня и Сергей. То се държаха просто и свободно. Като не се отделях от тях; аз тръгнах към масата. Когато седнахме, Сергей забеляза моето смущение, усмихваше се непрестанно и за да ме смути окончателно, каза: «Виж колко си красива, как всички те гледат».

А на следващия ден той написа и ми посвети стихотворенията: «Много са котките по земята» и «Хубавици не срещнах такива»“.

Влезе дъщеря ѝ Светлана — имаше същите златисторуси коси — и поднесе зелен рязански чай. Върху подноса, където димяха пиалушките, зеленееше и малка металическа кутийка. На всяка от двете по-тесни страни извисяваха снага тънки брези, а под венеца от клончета и листа ни гледаше Сергей Есенин, нарисуван по известния портрет от дните, прекарани с Айседора Дънкан. Успях да прочета: „Чай русский. Рязанская чаеразвесочная фабрика... Госглавдиетчайпродукт. Чистий вес 50 г. Цена чая с чайницей 61 коп.“.

— Навярно Есенин е обичал този чай — казах аз, като отпих две-три глътки от аромата на рязанското небе, — неслучайно портрета му...

— Не, той няма нищо общо с тази тенекиена кутийка — прекъсна ме Александра, разбрала вече въпроса ми, — пък и не си спомням да е помирисвал този чай. Всичко това измислиха по-късно, в потока на общата мода по сувенирите... Пий чай и въздишай по златистите къдри на Сергей Есенин! Наскоро видях портрета му и върху една кутия с бисквити. Кой ти е мислил някога в Константиново за такова нещо!

Тя каза Константиново и спря, отпи от чая, започна да търси някакви снимки, показа ми брега на Ока, където брат ѝ я е возел на лодка, видях селското училище, където се е учил Сергей, дома на Лидия Ивановна Кашина — Анна Снегина, — сега литературен музей, видях и музея на Есенин в неговия роден дом.

— Никой от рода ни — каза с едва доловима мъка сестрата — не живее вече там. Пък и този дом е построен през хиляда деветстотин и тридесета година. Старата къща, заедно с половината от селото изгоря при пожар. Един мужик „закурил махорка“, вятърът...

Стори ми се, че споменът за този мужик я накара да отвори кутията „Беломорканал“. Запали цигара, закашля се, рече:

— Извинете... но толкова неща съм преживяла вече, че само беломорканалът ме спасява. Преди две години мъжът ми почина от инфаркт, сега живея при дъщеря си Светлана.

— Понеже споменахме за смъртта...

— Да, разбирам, ще ме питате какво знам за „Англетер“, за брат ми... И затова бързам да ви кажа: той обичаше живота. И никога не е

мислил за смъртта. Помня, че веднъж мама ни каза: „Човек винаги трябва да бъде готов да посрещне смъртта“.

Разказах ѝ за местата, които посетих и за всичко видяно и чуто, свързано с името на Сергей Есенин; изразих желанието си да науча как от стиховете на Омар Хайям, Саади и Фирдоуси са се родили неговите прелестни „Персийски мотиви“. Казах ѝ, че в Ташкент съм се срещнал с Татьяна Есенина, негова дъщеря от Зинаида Райх, споменах, че дълго съм стоял под италианските кедри в Мардакян и съм слушал „рой гласове на врабчета“, разказах ѝ за срещата си с дъщерята на Пьотър Чагин и всичко, което знаех за Шагане, за ленинградския хотел „Европа“, някогашния „Англетер“. Допълних, че сякаш някаква магия ме теглеше по пътищата, където той е бил, и по тези, които е измислил в стиховете си: вървах от малкото към голямото, за да стигна до планината от безсмъртните му поетически образи, извисили житейските срещи, случки и чувства.

Тя ме слушаше внимателно, пушеше мълчаливо и когато пое отново пиалушката и я допря до бледите си устни, каза:

— Две години го преследваше „черният човек“. Той беше като кошмарен сън за него... Но не мислете, че Есенин беше алкохолик, за каквото дълго го смятаха. Всичко това са по-късни измислици. Нямаше запивания... и не пиеше, пък и тогава, трябва да ви кажа, нямаше водка... Но позволете да ви запитам: можете ли да си представите как един пиещ човек през последните две години от живота ще успее да напише толкова много велики стихове. Простете, но аз не от сестринско чувство говоря: Есенин беше велик и всичко родено от сърцето му е велико.

Понеже мълчах, тя продължи:

— Погледнете тези снимки... Ето фотографии от различни негови години. Нима сте виждали красив пияница? Кой портрет не говори, че това е трезв и изумително красив човек!... Всичко объркаха първите спомени след смъртта му, с които някой искаха да оправдаят самоубийството му. Сега се отказват от тях. Дори Луначарски при церемонията в Политехническият институт преди погребението му каза, че Есенин убил алкохолика, за да запази поета... Трудни години бяха тогава, а брат ми страдеше от „черна меланхолия“. Има такова древно заболяване... А никой не знаеше как е работил, над какво!

Попитах дали го помни наведен над масата, споменах, че съм бил много изненадан, когато разбрах, че Толстой е написал „Война и мир“ в един полутъмен сутерен, а не в махагонов кабинет и върху бюро от ливански кедър. А кой може да каже къде и как Христо Ботев е написал двадесетината си гениални стихотворения!

— Сергей Есенин работеше сутрин — каза Александра Есенина, — но само в онези часове, когато „не можеше да не работи“. Работеше всякога, при всички обстоятелства, в радост и мъка, с обида и печал.

Записвах и мълчах, гледах снимки, уточнявах дати, прелиствах писма.

— Ето това писмо — улови погледа ми Александра Есенина — е до Галина Бениславска. Сергей го е написал на двадесети декември хиляда деветстотин двадесет и четвърта година, в Батуми.

Зачетох:

„Галя, гълъбице! Благодаря за писмото, много ме зарадва. Малко ме огорчихте със съобщението за Вронски. Аз вярвах, а всичко се оказа мираж. Може би всичко в света е мираж и ние само се привиждаме един на друг.

За бога, поне Вие не бъдете мираж. Това е моята последна и най-дълбока надежда. Скъпа, правете всичко така, както намерите за добре. Аз съм потънал в себе си и не знам, какво съм написал вчера и какво ще напиша утре.

Само едно ме радва сега. Чувствувам някакво просветление, не ми е нужна тази глупава и шумна слава, не ми трябва лек успех. Аз разбрах какво е поезия...“

Влезе Светлана. Постави пред нас някакви бисквити. Добре, че върху кутията не забелязах образа на поета. Продължих да чета:

„Сега, разбира се, пътят ми е много криволичещ. Но това е пробив. Спомнете си, Галя, та нали почти две години, докато бях в чужбина, нищо не написах. Харесва ли Ви «Писмо до една жена». Имам още подобри неща. Тук ми е скучно. Без Вас, без Шура и Катя, без приятели. Вали тропически дъжд, чука по стъклата. Аз съм сам. И пиша ли, пиша. Вечер ходим с Лев на театър или в ресторант... Животът е тих, килиен. Зад стената някой тъжно насилва рояла, а Мишка ми досажда с целувки. Това е кучето на Лев“.

Спрях за малко, опитах бисквитите и се наведох отново над писмото, след като вече бях чул от Александра Есенина: „Четете.

Четете“.

Не четях, а сякаш чувах гласа на поета, мек и дрезгав, какъвто са го записали първите грамофонни плочи:

„През деня, когато е слънчево, ставам весел. Отивам да гледам как плуват медузите. Изпращам заминаващите за Константинопол параходи и си мисля за Босфора. Нямам никакво увлечение. Сам. Сам. Макар че много жени ме преследват. Нищо чудно? Нали съм поет. При това известен. Всичко това е смешно и глупаво“.

Спомних си за Шагане. Според мемоарите ѝ, той се е запознал с нея в Батуми три-четири дни преди деня на писмото.

„Мила Галя — четях по-нататък. — «Персийски мотиви» е цяла книга от двадесет стихотворения. Изпращам Ви още две. Дайте и четирите в списание «Звезда Востока». Искайте по две рубли на стих. Ако не Ви дадат, вземете по една рубли. Дявол да ги вземе. Ще забогатея, нека тогава ми се кланят. Печатете всичко, където желаете. Аз не споделям ничия литературна политика. Имам си своя собствена — аз съм сам“.

Сергей Есенин се заканваше от писмото, че когато се върне през пролетта, вече никого няма да допусне близко до себе си. „Боже мой, какъв глупак съм бил. Едва сега се опомних. Всичко това е било прощаване с младостта.“ Щом искат да бъде писател, ще бъде. Но тогава едва ли ще идват при него, за да се сблизат, за да споделят мисли и чувства. Той ще маха с бастунчето и ще говори, кокорейки очи „Какво хубаво време!“. Непременно ще се научи на това пред огледалото.

Александра забеляза, че вече съм към края на писмото и мълчаливо почака да го завърша.

„... Ако видите все пак някои от нашите, поклонете им се. Предайте на Анна Абрамовна моя най-сърдечен поздрав. Целунете я от мен по бузата. И така, Галя, правете всичко, както знаете... Прегърнете Катя, Шура и Рита. Привет на Яна и Соня.

Годината е 24-та, а датата не знам. Навярно е 20 декември“.

Чух гласа на Александра Есенина:

— Ето, това е моят брат. Пише от Батуми и за никого не споменава, освен за Лев Повицки, Николай Вержбицки и Костя Соколов... А миналата година Шагане беше в Константиново, биеше се в гърдите, четеше:

*Ти сказала что Саади
целовал лишь только в грудь... —*

и казваше, че това стихотворение е написано специално за нея, Само една неделя е била с него, а разказва, като че ли са живели век... Помолих я само да не се показва по телевизията. Моят брат е посветил много стихотворения на красиви жени, ако, разбира се, сме били някога такива... Мене — казах на Шагане Нерсесовна — наричаше „метличина синеока“, и към Вас, скъпа Шагане, се е обръщал нежно: хубаво е това Шага, в смисъл на Царствена... А сега не приличаме на нищо... Ако Есенин ни види днес, няма и ред да ни посвети.

ТИ СИ ТАЗИ БРЕЗИЧКА ДАЛЕЧНА

В полутъмната стая лицето на Александра Александровна Есенина изглеждаше жълто, с полусенки. Облакът от дим, който се издигаше от „беломорканала“ я закриваше за миг, но тя махваше с ръка, и аз отново виждах очите ѝ, взрени като звезди в малкото нещо, които ѝ бяха останали от младостта — писмата и снимките на брат ѝ Сергей Есенин. Вече ми бе казала, че като по-малка сестра се е ползувала с обичта на Сергей. Объркан от водовъртежа на един бурен живот, изнервен от денонощните бдения над белите листи, той се е отнасял към нея с нежността на рязанските брези, когато зашумяват напролет край Ока; виждал е в нея онова, което животът му е отнемал безвъзвратно. С присъствието си тя го е връщала към всичко онова родно и далечно, което той не е можел да прежали в мъглата на времето.

— Когато остаря — каза Александра Александровна, — Пьотър Чагин взе да измисля какви ли не неща за пребиваването на Сергей в Баку. Вярно е, че той е свързан дълбоко с последните две години от живота на Сергей, но също така е вярно, че той няма нищо общо със стихотворението за Шагане. Игрословицата от Чагане към Шагане, каквато той искаше да утвърди, е чиста измислица.

Намеси се Светлана. От време на време тя влизаше в стаята при нас, търсеше някакви вещи, понякога чувах да се обръща към Александра с „мамо“, къде е това или онова, а когато стана въпрос за Шагане, рече:

— Сега всеки може да разказва, каквото му хрумне... Четох как Шагане си спомня, че всеки ден Сергей Есенин ѝ е носил букети цветя. Стоял е край училището в Батуми и я чакал, упоен от мириса на цветята... А Чагин казва, че всичко за него е написано... Не само „Персийски мотиви“.

Александра Александровна въздъхна:

— Добре, че Беатриче, Лаура и Анна Керн не са писали мемоари... Колко ли кандидати на науките щяха да станат доценти, ровейки се в лиричните редове. Бедният мой брат! От неговата мъка

цяла армия литератори си изкарва хляба. А да не говорим за неговите преводачи.

Споменах, че някои негови стихотворения вече имат десетки варианти на български език. И вариантите ще продължават да се множат.

Александра попита:

— И добре ли звучат?

— Кои?

— Стиховете на Сергей...

Обясних така:

— Ако Есенин ги е писал за руска хармоника, в превод са подходящи за кавал.

Светлана забеляза, че и на руски кавалът се казва кавал.

— Не плохо — изрече тя. А след това добави, като че обясняваше нещо на себе си: — Защо Шагане не си остана в облака на загадката, ами с тези букети и разните ми там намеци за „прилично разстояние между двамата“, не както „при другите случаи“, само гъделичка любопитството на хората!

— За какви лирични букети или разстояния ми говорят — намеси се Александра Александровна. — Сега е лесно, всеки може да се нарисува като ангел. А я чуйте писмото на Сергей Есенин от 26 януари хиляда деветстотин двадесет и пета година, близо месец преди да напусне завинаги Батуми. То е адресирано до Николай Вержбицки в Тифлис, който, идвайки с Есенин в Батуми, се връща по-рано от него.

Александра започна да чете с тих и равен глас. Стори ми се познат — бях чул вече как Сергей Есенин изпълнява свои стихотворения. Тук липсваше само ритъма от стиховете му, но това, което разказваше, беше искрено, рязко, без сантименталности, какъвто е и самият му живот.

„Завързах нов роман — започна неговата сестра, — а жената с котката не съм срещал два месеца. Пратих я по дяволите. И въобще щом стане въпрос за женитба, аз се правя на ударен. Не съм кон, който могат да впрегнат между две стръки. По-добре така — отстрани. И свободата е по-голяма и хамутът не ти протрива врата, и камшикът по-рядко те достига“.

Настана тишина. Светлана излезе и повече не се върна при нас. Бързаше за работа. Чух гласа ѝ от прага: „Мамо, да не забравиш:

нагости нашия гост!“ . Идеше ми да извикам: „Не, само за ядене не ми говорете сега...“ Замълчах, защото Александра Александровна държеше в ръцете си ново писмо.

— Това писмо — каза тя, като почака да го разгледам, — Сергей изпрати до сестра ми Екатерина... Като днес помня този юнски ден на хиляда деветстотин двадесет и пета година. Аз и Катя вече знаехме за писмото, което беше изпратил на Галина Бениславска. Тя ни го прочете и това, че му е скъпа приятелка, но че вече не я обича като жена, за моята юношеска глава беше още неразбираемо. Само смътно предусещах мъката на Галя, без да знам какво се бе случило. Та в онзи юнски ден Катя получи писмото.

Взех го от бледните ѝ ръце. Беше копие от оригинала, такива копия имаше и на други писма и снимки. Всичко, което смяташе за скъпо, тя беше събрала в албуми и папки. Навярно оттам беше и снимката на двете сестри, която Александра ми беше вече надписала: „На... С искрено уважение. А. Есенина, 29 X-75“.

Започнах да чета наум:

„Скъпа Екатерина!

Случи ми се нещо, което промени и повече от всичко ще промени моя живот. Ще се ожения за С. А. Толстой и ще замина с нея за Крим.

Преди заминаването трябва да водя преговори с теб. Трябва да си събера целия багаж и да ти оставя пари за лятото. Пристигай по-бързо. Събраните ги продадох. Продадох още две книги. Твоите обувки ги скъсах от яд. Когато дойдеш, ще ти купя нови. Поздрави Шура, татко, мама и дядо“.

Александра разбра, че съм завършил и добави:

— Много ни интересуваше тогава, че е „продад“, т.е. сключил, е договор за издаването на три книги. Това, че той си събираше багажа от Галина Бениславска и заминаваше със София Андреевна смути нашите крехки души. Сякаш нещо се счупи в тях. Какво се беше случило?... С тази тайна той легна във Ваганково.

Споменах за „Черния човек“, тази тема, която го е мъчила няколко години. Александра не ме остави да разсъждавам много за нещо, което едва ли по-добре знам от нея. Рече:

— Една от причините за появата на „Черния човек“ беше неудачният семеен живот на Сергей. Вярно, София Андреевна имаше

„кое-что“, в смисъл че можеше да осигури на поета нормални условия за работа в онези трудни години... Малко го интересуваше, че е внучка на Лев Толстой. Но нито апартаментът, нито парите, „потекли от великия старец“, струваха нещо за Сергей Есенин. Един безценен стих струваше за него повече. Той беше поет, а не банков чиновник. И не си мърсеше ръцете с влогови книжки.

Потвърдих, че съм се убедил в това.

— Когато посещавах местата — продължих, — където е живял, най-много ме удивяваше умението му да бъде преди всичко поет, а след това турист.

— Той не умееше, той беше просто роден за това. Душата му приемаше само чистите цветове на живота, такива, каквито са в дъгата над Ока...

— Над Русия! — рекох, за да подчертая истинския блясък на неговата поетическа палитра.

Александра уточни:

— Над младостта.

След това се върна отново към нашия разговор:

— В своите мемоари някои пишат, че в дома на София Андреевна — Толстой Сергей Есенин „леко влязъл и леко излязъл“. Как така леко? Нали от този дом той замина за хотел „Англетер“ в Ленинград и вече не се върна.

„Англетер“ извика в паметта и на двама ни името на Айседора Дънкан. Сякаш между другото Александра Есенина сподели, че и „за нея се измислят какви ли не неща“. Тя е била четиридесет и три годишна, когато се запознават, а той „двайсетгодишен знаменит поет“. Оженват се на втори май хиляда деветстотин двадесет и втора година и „само след осем дни“ с първия съветски пътнически самолет отлитат за Берлин. Колкото тя знае руски език, толкова той — английски. По няколко думи. Но това не им пречи до август хиляда деветстотин двадесет и трета година да бъдат заедно по чужбина.

— Чели ли сте нейните мемоари?

— Да! — потвърдих. — Още преди години.

— И какво ви направи най-силно впечатление в тях?

— Това, че първото си увлечение знаменитата танцорка е изпитала към един българин, в Париж...

Минутна усмивка премина по лицето на Александра. След това разговорът ни се върна към наивната вяра на Айседора, че с танци може да се промени светът: „В нощта на руската революция танцувах с дива, неистова радост“. Предлагат ѝ да работи в Съединените американски щати, примамливи парични договори я викат в Холандия... През лятото на хиляда деветстотин двадесет и първа година тя приема поканата на Съветското правителство... да учи съветските деца.

Така стигнахме до края на нейните мемоари:

„На път за Русия аз чувствавах какво трябва да изпитва душата, която отива след смъртта (става дума за трагичната смърт на двете ѝ деца — б.а.) в друг свят. Смятах, че завинаги се разделям с европейския начин на живот. Вярвах, че идеалната държава, каквато си я представяха Платон, Карл Маркс и Ленин, по чудо се е осъществила на земята. С целия жар на същество, отчаяно в опитите си да претвори в живота на Европа своите художествени виждания, аз се готвех да навлеза в идеалната държава на комунизма... Сбогом на стария свят! Здравей, нов свят!“

Чух гласа на Александра:

— Според замисъла на Айседора, втората част от мемоарите ѝ е трябвало да бъде посветена на времето, прекарано в Съветския съюз, на любовта ѝ към Есенин... Но две години след него и тя трагично си отиде от света, като отнесе в гроба тайната за тази голяма и странна любов.

Моето мълчание я накара да продължи:

— Има трагично съвпадение при едно от първите идвания на Айседора Дънкан в Русия, без да смятам, че то е трагично предзнаменование... В снежните януарски виелици на хиляда деветстотин и пета година влакът, с който пътувала тя, пристигнал на петербургската гара с цяло денонощие закъснение. Посрещнали я, файтонджията поел куфарите и подкарал конете към хотел „Англефер“ — този същият хотел, където след години ще изживее любовта със Сергей Есенин; същият, в който той ще напише с кръвта си предсмъртното стихотворение... Тогава, в деня на пристигането ѝ, срещу файтона се задала страшна процесия: измъчени хора, с мрачни лица, носят ковчези... Какво е това? — попитала тя на английски. Без да дочака отговора на преводача, файтонджията пояснил, като се

прекръстил: Това са ковчези с телата на разстреляните пред Зимния дворец работници и селяни... Тя плаче, объркана е. Нейната смутена душа взема решение, което тя по-късно записва в дневника си: „Там, пред онази безкрайна процесия, пред онази трагедия, аз се заклях да посветя себе си и своите сили в служба на народа“.

Навън притъмня. Александра Есенина запали лампона край масата и купищата писма и снимки изгряха с нови цветове. Тя ми подаде някаква статия, написана на машина, чието заглавие само зърнах тогава: „Не трябва да мълча“. Рече:

— Сега е лесно... Сам Сергей каза някога: „Голямото се вижда отдалеч...“ Един го описа такъв, друг иначе... или какъвто ни се иска да бъде. Носел букети, въздишал по чужбина, попаднал под сянката на „великия старец“. А това, което Ви дадох, са спомените на Анна Алексеевна — Старженецка, която добре го е познавала в Батуми. Изпрати ми ги наскоро. Давам ви ги. Ако имате време, прочетете ги някой ден... И нека всеки бъде край името му, както желае. Само аз искам да си остана същата — „тази брезичка далечна“, както зашумях в стиховете му през септември двадесет и пета година.

След кратко мълчание, добави:

— Времето ме приведе вече, но няма вятър, който да ме прекърши в тях.

ПРЕЗ СВЕТА КАТО ПЪТНИК ЩЕ МИНА

Погледнах часовника си: пет часът след обед. Октомврийската вечер се спускаше навън. Вече няколко часа седях в дома на Александра Александровна и жадно попивах думите ѝ. Тя ме водеше по светлите пътища на своята младост, чувах шепот на брези, река Ока шумеше пред мен. Виждах как брат ѝ, Сергей Есенин, гордо я води из улиците на Москва — нека я видят всички. В него вече е звъннал стихът — хубавици не срещнах такива... И ще напише още няколко чудесни стихотворения за нея, а на Катя, по-голямата сестра, на седемнадесети октомври хиляда деветстотин двадесет и пета година ще остави кратко писмо: „Упълномощавам сестра си Екатерина Александровна Есенина да сключва всички договори, които се отнасят до мои произведения“. Той е вече обречен: остават му да живее малко повече от два месеца; той не мисли за това, но думата „сбогом“ все пострашно се прокрадва в стиховете му. И едно предчувствие, че „къщата, вратника, кучето сякаш/виждат за сетен път моите очи“. Малко преди това е получил членски билет №81 от Всерусийския съюз на писателите.

Александра Александровна говори откровено, с леко приглушена печал, с есенинско чувство към невъзвратимото. Може би писмата, които ми пращаше вече няколко години, я караха да не крие от мен нищо; имах усещането, че ме смята за свой „стар познат“, който, воден от стиховете на брат ѝ, иска да научи малко повече за него, за тайните извори на неговото магическо слово.

— Вие сте прав — каза тя, — образът на моя брат трябва да бъде очистен от легендите. Томове се изписаха за него, било и не било като планина се струпва върху паметта му. А той живееше просто и светло, какъвто е и самият живот. Дори умирайки, не остави клетва за вярност, не остави и завещание, не призова безсмъртието, а написа тихо с кръвта си: „До свиданья, друг мой, до свиданья...“. Това последно негово стихотворение и досега ми звучи като пролетен шепот под сини звезди.

Предложих да излезем навън.

— Не — отвърна тя, — този октомврийски вятър не е за мен. Вече от години избягвам да излизам в такова време. Нали сам виждате, че не съм онази от снимката до Сергей. Какво да се прави? Възраст!

Побързах да се върна към разговора. Напомняйки ѝ за предсмъртното стихотворение, посветено на ленинградския поет Волф Ерлих, попитах дали е имало поне малко предчувствие у нея, че Сергей Есенин не е трябвало да заминава за Ленинград? Още повече че бях чел нейните спомени, където пише, че последните думи, които тя разменя с него, са: „Сергей, сбогом!“.

— Това е така — каза тя, — онази вечер на двадесет и трети декември беше като тази, само че тогава имаше сняг. Седяхме у София Андреевна — Толстой. Там беше и Василий Фьодорович Наседкин, поетът, от когото Сергей искрено се възхищаваше. Василий обичаше Катя и преди четири дни се бяха оженили. Когато научихме, че Сергей ще замине на работа в Ленинград, всички решихме там да се състои сватбеното им тържество... Но Сергей пристигна тази вечер. Преди няколко дни беше напуснал поликлиниката. Още едно решение беше назряло у него: повече да не живее със София Андреевна... Събра си багажа със свой приятел, качиха се на шейната, ние излязохме със София на балкона и когато вече се отдалечаваха, извиках със свито сърце: „Сергей, сбогом“.

Александра Александровна запали цигара.

— Сега е лесно — продължи тя, — вече се знае почти всичко за него. Но можете ли да си представите как страдах аз с моята юношеска душа в онези декемврийски дни на хиляда деветстотин двадесет и пета година. А колко мъка изживяха мама, татко, сестра ми... и всички, които го обичаха! И после — Галина Бениславска го последва във Ваганково, една година след нея Айседора загина в Париж...

През хиляда деветстотин тридесет и седма година почина поетът Волф Ерлих, последва го в горчивата участ и Василий Фьодорович Наседкин... През тридесет и осма година загина при трагични обстоятелства Зинаида Райх, жената, според мен, която Сергей най-много е обичал. Не е вече между живите и София Андреевна — Толстой... Как да ви кажа, ако косите ми не бяха така руси, навярно вече щяха да приличат на сняг.

Тя отвори петия том от съчиненията на Сергей Есенин:

— Ето я телеграмата, с която започва всичко. — И прочете: — „До Волф Ерлих... Ленинград... Веднага намери две-три стаи. На двадесети пристигам да живея в Ленинград. Телеграфирай“.

Александра Есенина се върна към диагнозата, която професор Ганнушкин поставя на заболяването на поета: „силно изразена меланхолия“. И че тази меланхолия е особено опасна при самотата.

— Навярно сте прочели, че Сергей постъпва в поликлиниката за нервно болни на двадесет и шести ноември?

— Да — съгласих се, без да знам какво повече да кажа.

— Той постъпи с намерение да прекара там поне два месеца, но скоро стигна до заключението, че не ще изкара повече от месец. Лудите, които минавали край неговата стая, го угнетявали. И ето, съвсем скоро след това, той изпраща телеграмата до своя ленинградски приятел.

Попитах, съвсем деликатно, дали някога тя или друг техен близък са доловили по нещо, че Сергей Есенин иска сам да прекъсне нишката на живота си... дали тази черна меланхолия, която го е преследвала през последните две години от живота му не го е тласкала нататък!

— Може някой да мисли за нещо такова, но аз не смятам така. И мога да твърдя: Сергей обичаше живота... Той искаше да живее. Семейните му несполуки и творчески търсения само подсилваха черната меланхолия — този „черен човек“, — но Сергей замина за Ленинград с желанието да издава ново списание... И ние се готвехме да празнуваме там сватбата на Катя. И още — ако дори веднъж е помислил за смъртта, поне аз, Катя, Галя или Василий Фьодорович щяхме да знаем това.

Александра Есенина замълча за миг. Между другото споменах, че Сергей Есенин завършва своя живот в стая номер пет на „Англетер“, където преди няколко години живее заедно с Айседора Дънкан.

— И това са легенди — бързо отговори Александра. — Когато те се настаняват в тази стая, тя е толкова студена, че комендантът на хотела бързо ги премества другаде. А и когато Сергей и Айседора се върнаха от чужбина, в сърцето на брат ми не беше останало нито капка чувство към нея... Нали тогава той ни заведе при Галина Бениславска, а ако прочетете внимателно стиховете от това време, чак до двадесет и

седми декември, когато написа последното си произведение, ще видите, че нейното име вече не се споменава; и не само името, той даже не искаше да помисли за онова, което е било... Нови имена го вдъхновяваха вече: Августа Миклашевска, Шагане, Анна Снегина, онази Лидия Кашина, в чийто дом в село Есенино сега се намира литературният музей.

Слушах и записвах онова, което знаех, и това, което чувах за първи път. Пътувах с нея през заснежените поля към Рязан, а сякаш виждах как на двадесет и четвърти декември, четвъртък, рано сутринта Есенин пристига на ленинградската гара, и файтонджията подкарва конете към хотел „Англетер“. Нейните думи и това, което знаех, което бях чул и видял, рисувах в съзнанието ми следната картина на събитията:

Двадесет и четвърти декември — Есенин се настанява в хотела. Отива в дома на Волф Ерлих. Не го намира и му оставя бележка, че е пристигнал.

Двадесет и пети декември — в хотела идва поетът Клюев. Есенин се среща със „своя учител“. Разговорът е хладен, сдържан. Вечерта — на чай у познатото семейство Установи, което живее в хотела. Тук идва и Волф Ерлих. Есенин не иска да бъде сам. Елизавета Алексеевна Устинова поднася чая.

Двадесет и шести декември — трети ден в Ленинград. Отново — чай, срещи, планове, списанието...

Двадесет и седми декември — призори Сергей Есенин написва стихотворението „До свиданья, друг мой, до свиданья...“. В стаята няма мастило. Есенин го пише с капки от кръвта си, които изтичат от наранената му ръка... Пристига поетът Волф Ерлих, влиза Елизавета Алексеевна... Есенин сякаш се извинява, че не е имало мастило, показва раната на ръката си и съобщава, че това стихотворение е посветено на Волф Ерлих. Сгъва го на четири... Елизавета посяга да го прочете... Не, Сергей Есенин възпира Волф Ерлих. После, после — казва той, — когато останеш сам — тогава ще го прочетеш...

Вечерта сякаш настъпва по-бързо от друг път.

— В шест часа — слушах гласа на Александра Есенина — семейство Установи напуска стаята. Имат някакво излизане. В осем часа си отива и Ерлих... Тази нощ е решил да спи в собствения си дом. Волф се връща след малко, забравил е портфейла си... сбогуват се

отново... вече няма да се видят. Сутринта, някъде между три и пет часа моят брат завършва живота си със самоубийство.

Не исках да я питам нищо повече. Тя продължи:

— Разсъмнало се на двадесет и осми декември. Елизавета Алексеевна заварилa чая, почукала на вратата на Сергей... Никой не отговорил. Дошъл и Волф Ерлих, за да съобщи, че поради липса на печат върху пълномощното, което Сергей му дава, не може да получи изпратения от Москва хонорар. И той почукал... Отново тишина. Започнали да се суетят. Виждал се ключа от вътрешната страна на ключалката... Повикали коменданта... Отворили... И... в този миг Волф видял брат ми в ъгъла обесен на тръбата на парното отопление... За стихотворението на Сергей си спомнили чак през деня. То се появило на следващия ден във вечерното издание на „Красная газета“. На тридесети декември „Вечерная Москва“ го препечати.

Александра Есенина стана, отиде в една от съседните стаи, донесе оттам своя малка книжка „Родно и близко“, показа ми поместените в нея снимки, дълго гледа фотографията на която брат ѝ я държи, когато тя е едва на две години, отляво е Катя с бели панделки в косите и рязански сукман. Когато видя снимката на Сергей Есенин от хиляда деветстотин двадесет и пета година, Александра каза:

— Сергей замина за Ленинград, а на другия ден ние с Катя — на село. Започваше ваканцията. Имаше чуден сняг, дълбок и млечен; беше топло при мама, татко денонощно слагаше в печката дърва... Син дим се виеше над белите покриви... На двадесет и девети декември спяхме до късно. Едва ни разбуди татко. Към единадесет часа пристигна предупредителна телеграма от Василий Фьодорович: „Сергей е болен. Заминавам за Ленинград“. След три часа дойдоха още две телеграми: едната от приятелката на Сергей Анна Абрамовна Берзин: „Случи се нещастие. Елате при мен“. А в другата телеграма Василий Фьодорович вече съобщаваше от Ленинград за смъртта на Сергей... В снежните виелици едва се добрахме с мама до Москва. Когато научихме всичко, изпратихме на татко телеграма: „Погребението е утре тридесет и първи“.

По-нататък тя съкрати всичко. Петдесет години я делиаха от онова време, но всяка мисъл, сякаш я караше да преживява всичко отново... Виждах я изгубена сред няколкото хиляди посрещачи на влака от Ленинград, след това в процесията от Каланчевския площад... Цял

следобед и цяла нощ не спира потокът от поклонници в Дома на печата, където е изложен ковчегът с тялото на поета.

— На сутринта — каза Александра — го изнесохме от Дома, сега Дом на журналистите, и тръгнахме към паметника на Пушкин. Бяхме зашеметени от скръбта, но запомних, че процесията три пъти обиколи този паметник, сякаш хилядите изпращачи на Сергей искаха да завържат възел в голямото руско творчество на двамата велики поети... Пред Дома на Херцен говори председателят на Съюза на писателите Владимир Кирилов, работнически поет, но аз вече не чувах нищо... Снегът, който се стелеше от десет дни, през този ден спря да вали. И когато наближихме Ваганково, усетих, че декемврийското слънце е топло и меко, каквото се усеща само през пролетта.

Тя ми надписа няколко снимки „За добър спомен...“ и без да вдига очи от тях, овладя надигналото се в гърдите ѝ чувство:

— Върнахме се в къщата на София Андреевна... Не знам защо, но някаква сила ме потегли към балкона, откъдето преди осем дни му казах за последен път: „Сергей, сбогом!“. Вдигнах неволно ръка и едва чуто повторих тези думи. В далечната мъгла сякаш изплува Сергей. Усмивайки се, той каза като на сестра: „През света като пътник ще мина...“ След миг разбрах, че в душата ми звучаха думи от последното стихотворение, което той ми посвети.

ПОСЛЕСЛОВ

Пътищата по съветската земя са дълги: едни водят през тайги и тундри, други бягат по волжската степ, трети прехвърлят върховете на Кавказ и Урал.

Виждал съм пътища дълги десет денонощия, вървял съм по такива, прострели снага от море до море, от океан до океан.

Зная пътища по великата земя горещи и огромни, каквито са Каракум и Казълкум — Черната и Червената пустиня.

Има други пътища: те са кратки — от сърце до сърце. Необходим е един поглед, едно ръкостискане, едно *здравствуйте* — и в миг се преминават хиляди километри, разстоянията изчезват, върховете се снишават, моретата — отдръпват.

Това са пътищата до сърцата на съветските хора.

... Седях в салона за чуждестранни гости на летище Домодедово с билет за Баку, „туда и обратно“, и се чудех какво да правя. Станах рано сутринта, пристигнах час и половина преди полета, исках да прекарам остатъка от деня край каспийския бряг, мислех си и за други неща, но всичко остана само желание. Когато предавах куфара си, представителката на съветските въздушни линии, руса и небесносиня, откъсна единия от талоните на билета, назова ме по име — приемайки го за фамилно — и обясни, че трябва да се почака. Някакъв апшеронски вятър бушувал над Каспийско море и би било разумно, ако имам търпение да поседя в приемната на „Интурист“.

Щял да утихне.

— Как се казвате? — попитах, за да не изразя съжаление за случая.

— Александра — отвърна тя и ме поведе към бюфета, където можеше да си поръчам кафе. — Наричайте ме Шура!

— Две кафета! — казах аз.

Шура благодари и скоро се върна в кръга на своята работа. Пристигаха и други пътници.

По обед се върна от Сахалин моят приятел Владимир Санги. Преди време се запознахме в Шемаха, като участници в юбилея на Имадеддин Насими.

В салона се появи Николай Тихонов. „Ще летим!“ — помислих си аз. Поздравих. „Куда?“ — попита той. Отговорих: „Туда!“. Знаех, че заминава за Баку. Наближаваха дните на юбилея на Самед Вургун.

Немски туристи пееха валсове от Щраус. Разбрах, че са от Виена. Други говореха шумно, с едно често хр-р в думите. Чувах — пари... пари... пари... Ставаше дума за Париж.

Бяха французи.

Не липсваха и англичани. По тибетейките, с които пристигнаха, бях сигурен, че се връщат от Бухара и Самарканд. Представях си как тези атлазени източни чудеса биха смутили черните бомбета по тротоарите на Пикадили.

Слънцето преваля хоризонта. Седях край прозореца и си мислех колко пъти съм преминавал оттук. Срещи и хора се явяваха в паметта ми. Спомних си как открих в Ташкент Татяна — дъщерята на Сергей Есенин. Константин Симонов ми разказа преди няколко дни как е написал „Жди меня“ — чудното стихотворение, което и без да бяхме на фронта, знаехме и знаем наизуст.

Върнах се към срещи с Гагарин. Стоях мълчалив пред ковчега на Александър Твардовски. Чувах гласа на Михаил Светлов и усещах как попиват в душата ми строфите на „Гренада“. Някъде в Переделкино се губеха стъпките на Борис Пастернак. В казахското село Сайрам, Чимкетски район, открих учителя Зиямат Хусанов, съветски сержант, участник в нашето съпротивително движение против фашизма... Звездата на Герой на Съветския съюз върху гърдите му блестеше като слънцето, което ме гледаше сега.

Усетих нежна ръка върху рамото си.

— Пора! — каза Шура.

— Време е! — повторих аз.

Настаних се в самолета. Едно скъпо за мен писмо ми върна думите на композитора Едуард Колмановски. Зачетох:

„Преди няколко години за първи път посетих България. Бях в есенния Пловдив — зелен и слънчев български град, стоях пред паметника на съветския воин, когото цяла България нарича с ласкавото и нежно руско име Альоша, видях благодарствени рози, които лежах в

нозете му. Някои наричат този войник «Защитник на розите». Разказаха ми, че когато в хиляда деветстотин четиридесет и четвърта година първият съветски войник влязъл в Пловдив и жителите му поднесли букет рози, той казал: «Докато ръцете ми държат оръжие, тези рози няма да бъдат опръскани с кръв».

Донесох в Москва снимки на този прекрасен паметник на братството между българския и съветския народ, направени лично от мен. Показах ги на моя приятел, поета Константин Ваншенкин, разказах му впечатленията си от България. Така се роди песента «Альоша», която бе публикувана за първи път в брой 9-ти на списание «Старшина-сержант» през хиляда деветстотин шестдесет и шеста година...“

Самолетът потръпна. Чух шума на моторите. Казах си на персийски рохи сафед — на добър път!

След няколко минути бях в синия океан на небето.

Погледнах през прозорчето. Подмосковието изчезваше като зелен мираж. Белите нозе на брезите не можеха да ме настигнат.

Мислех си:

*Кой Пратера, кой Пикадили,
друг вижда в своя сън Париж
А ти, сърце, със чувства мили
отново към Баку летиш.*

*Белят се под свода зноен
Елбрус, след него — Мардакян.
Там десетина дни спокоен
ще поживея като хан,*

*сред кръг от кипариси-свеци,
в ръката си взел чаша чай...
И от предания горещи
ще стана на кервансарай.*

*Да ходи кой където иска!
За нищо не завиждам аз.*

*На мене дайте обелиска
на поднебесния Кавказ!*

*Въздишайте си там до бога
в дворци, пред бронзови коне;
на мен ми стига, че ще мога
да поговоря с Шагане,*

*с Атиф да тръгна край морето,
да чуя стих от Сиявуш
за тоя слънчев край, където
на никого не съм аз чужд.*

Издание:

Автор: Йордан Милев

Заглавие: От малката до голямата планина

Издание: първо (не е указано)

Издател: Профиздат

Град на издателя: София

Година на издаване: 1977

Националност: българска (не е указано)

Печатница: ДП „9 септември“ — София

Излязла от печат: 29.VII.1977 г.

Редактор: Георги Митев

Художествен редактор: Лиляна Басарева

Технически редактор: Катя Куюмджиева

Рецензент: Симеон Хаджикосев

Художник: Теменужка Стоева

Коректор: Магдалена Попова

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/12200>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.